

**MPIMANYISO WA MATHYELO YA
XIKHALE YA MAVITO NI MATHYELO
YA MANGUVALAWA EKA
XITSONGA: DYONDZO YA
ONOMASITIKI**

hi

Gezani Stanley Machebele

xitsalwana xo engetela eka swilaveko

swa xikambelo xa

“DEGREE OF MASTER OF ARTS”

eka

NDZAWULO YA XITSONGA

EYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI: DOK. O.R. CHAUKE

LEMBE: 2012

DECLARATION

I swear and take an oath that **MPIMANYISO
WA MATHYELO YA XIKHALE YA MAVITO
NI MATHYELO YA MANGUVALAWA EKA
XITSONGA: DYONDZO YA ONOMASITIKI**

is my own work, there is no other university
in which I have registered this dissertation
before and I have indicated all sources
quoted by a complete references.

G.S. Machebele

2012

INITIALS AND SURNAME

YEAR

SIGNATURE

233423

B 12940550

i 12905057

T 929.4 MAK

XINKHENSO

Ndzi tlangela ni ku khensa Dok. O.R. Chauke, muleteri ni makombandlela wa mina eka dyondzo leyi, loyi hi vutivi bya yena a ndzi khutazeke ni ku ndzi letela hi mfanelo eka dyondzo leyi. A wu ndzi helelanga mbilu Dokodela, leswi a ndzi gweneha, ku dya i ku engeta.

Ndzi khensa na valeterikulorhi eka Ndzawulo ya Xitsonga ni Tindzawulo letin'wana ta tindzimi ta Xintima eYunivhesiti ya Limpopo, lava ndzi pfuneke hi ku ndzi komba tin'wana ta tibuku leti ndzi ti tirhiseke eka ndzavisiso lowu. Ndzi tlhela ndzi va khensa eka vutivi lebyi va ndzi phemeleke byona ni ku ndzi khutaza hi marito ya vona.

Ndzi khensa nkatanga Tinyiko Rose Machebele, loyi a ndzi hlohloleleke ku va ndzi endla ndzavisiso lowu. U nga karhali ku ndzi khutaza ndzi yisa emahlweni mikarhi hinkwayo.

Ndzi khensa n'wananga Nsuku. Ndzi ri inkomu ku va u ndzi hlohleterile leswaku ndzi dyondza.

Vapfuni va mina, Tatana H.A. Machete, N. Chauke na Manana C. Mhlanga, ndzi ri inkomu tintswalo ta n'wina, Hosi a yi mi katekisi.

Ndzi khensa H.M Chauke na W.T. Maluleke lava a hi pfunana ku khutazana eka ndlela leyi ya dyondzo.

A ndzi rivali R.J. Macebele na Mphephu N'waMashamba lava va nga ndzi boxa mahlo yo kota ku vona Matsalwa.

Ndzi khensa Yunivhesiti ya Limpopo na va C.S.D. ku va va ndzi pfunile hi mali eka dyondzo leyi.

Eka hinkwaswo ndzi khensa Xikwembu Yehovha loyi a ndzi phameleke vutomi ni vutivi byo va ndzi endle ndzavisiso lowu. Masungulo ya vutlhari i ku chava Yehovha.

I khanimamba

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to express my gratitude to:

Dr. O.R. Chauke, my supervisor, for his patience, encouragement, ideas, constructive criticism and unselfish guidance towards the fulfilment of the study.

I would like to thank other colleagues in the Department of Xitsonga and other Departments of African Languages at the University of Limpopo for sharing their knowledge and for moral support and also assisting me with some of the references have used in the study.

My dearest wife Tinyiko Rose Machebele for encouraging me to embark on this research. Don't tire to encourage me further this study again in the future.

My son Nsuku for your perseverance which I deprived you of a father's love and attention when I was busy with my study.

Mr H.A. Machete, Ntiyiso Chauke na C Mhlanga, for helping me to do and type my research. May God bless you.

H.M. Chauke and W.T. Maluleke, for encouraging each other while we were studying.

I also thank my parents, R.J. Macebele and Mphephu N'wa-Mashamba, for the light they provided during this study.

The university of Limpopo and C.S.D. for financial assistance towards the cost of this study.

Above all, my thanks go to my father in Heaven, Yehovha who provided me with life, strength and knowledge to do this work. "The beginning of all wisdom is the fear of the Lord."

XIFUNDZHO

Disethexini leyi yi fundzha vanhu lava va landzelaka:

Nkatanga Tinyiko Rose Machebele
N'wana wa hina wa jaha Nsuku Cyril
Vamakwavo wa mina Lucia na Gabriel
Mana wa mina Mphephu N'waMashamba
Sirha tata wa mina Risimati John Machebele

DEDICATION

This dissertation is dedicated to:

My wife Tinyiko Rose Machebele
Our son Nsuku Cyril
My siblings Lucia and Gabriel
My mother Mphephu N'waMashamba
My late father Risimati John Machebele

NKATSAKANYO

Xikongomelo xa ndzavisiso kumbe dyondzo leyi i ku pimanyisa mathyelo ya mavito ya xikhale ni mathyelo ya manguvalawa hi kongomisile eka Xitsonga.

Loko ku ri karhi ku lavisisiwa, mulavisisi u ta va a ri karhi a tihlanganisa ni vakulukumba, va nga vakulukumba va miganga, va kereke ni vatekani lava va nga ni vutivi hi mathyelo ya mavito ya xikhale ni ya ximanjhemanjhe. Hi ndlela leyi, mulavisisi u ta va a ri karhi a lavisisa ku hambana ni ku fanana exikarhi ka mathyelo ya mavito lama mambirhi. Mathyelo lama ma kongoma ntsena eka mavito lama ma thyiwaka vana loko va ha ku behuriwa. Dyondzo leyi yi ta avanyisiwa hi tindzima ta mune hi ndlela leyi:

Ndzima yo sungula i ya manghenelo lawa ya katsaka xitatimendhe xa xiphiko, xikongomelo ku katsa ni tinhlamuselo ta matheme ya nkoka.

Ndzima ya vumbirhi yi kombisa ndlela leyi vana va thyiweke hayona mavito hi minkarhi ya xikhale, leswi a swi endliwa hi nsusumeto wa ndyangu, vukhongereri na matimu ya muti.

Ndzima ya vunharhu yi kombisa ndlela leyi hayona vana a va thyiwa mavito hi minkarhi ya manguvalawa, loku a ku susumetiwa hi swihlawulekisi leswi a swi ri kona hi nkarhi wolowo.

Ndzima ya vumune i ya nkatsakanyo wo angarhela dyondzo leyi ku katsa ni swibumabumelo swa yona swa nkoka.

SUMMARY OF THE STUDY

The main aim of this study is to critically compare the traditional ways of naming and the modern ways of naming with special reference to Xitsonga.

This study engages village elders, church elders and married couples who have the experience in traditional ways of naming and the modern ways of naming. The researcher tried out to find the differences as well as the similarities in both traditional and modern ways of naming. This naming only focuses on names given to children immediately after birth.

The first chapter reveals the general outline of the study, the background of the problem, aim and substantiation of the study and the definition of terms.

Chapter two reveals how children were named during the olden days and the influences of the family background, Christian believes and history of the family.

Chapter three reveals how children are named nowadays as well as the influential factors behind naming.

NONGOLOKO WA VUNDZENI

NDZIMA YA 1

1.1	MANGHENELO	1
1.2	XITATIMENDE XA XIPHIQO	1
1.3	XIKONGOMELO	3
1.4	NKOKA WA NDZAVISISO	5
1.5	MAENDLELO	5
1.6	MILAVISISO LEYI NGA ENDLIWA	7
1.7	NHLAMUSELO YA MATHEME	12
1.8	NKATSAKANYO WA TINDZIMA	18

NDZIMA YA 2

2.	MANGHENELO.....	19
2.1	NXOPAXOPO WA MATHYELO YA MAVITO YA XITSONGA.....	20
2.1.1	Mathyelo ya mavito emikarhini ya khale.....	20
2.1.2	Matimu ya muti wolowo.....	21
2.1.3	Ripfumelo ra muti wolowo.....	22
2.1.4	Xiyimo xa muti hi nkarhi wa ku beburiwa ka n'wana.....	24
2.1.5	Mavito lawa a ya thyiwa vafana loko va huma engomeni (eka matlala) vanhwanyana va huma evukhombeni.....	40
2.1.6	Mavito lawa a ya thyiwa hi Valungu.....	41

NDZIMA YA 3

3.	MATHYELO YA MAVITO YA MANGUVALAWA.....	43
3.1.1	Matimu ya muti wolowo.....	43
3.1.2	Ripfumelo ra muti wolowo.....	44
3.1.3	Xiyimo xa muti hi nkarhi wa ku beburiwa ka n'wana.....	47
3.1.4	Mavito lawa ya thyiwaka loko vana va khuvuriwa.....	55
3.1.5	Mavito ya nkucetelo wa swa tipolitiki.....	56

NDZIMA YA 4

4.1	NKATSAKANYO NA SWIBUMABUMELO.....	59
5.	TIBUKU LETI TIRHISIWEKE.....	63

NDZIMA YA 1

1. MANGHENELO

Ndzavisiso lowu wu ta kongomisa eka mathyelo ya khale ni ya sweswi ya mavito eka Xitsonga. Tanihileswi ku nga ni tinxakanxaka totala ta mavito, mavito yo duvulela a ya nga katsiwi eka ndzavisiso lowu. Ndzavisiso lowu wu ta kongomisa ngopfu eka mavita-vito. Mavito ya tindhawu, swimilani ni ya milambu a ya nga katsiwi eka ndzavisiso lowu. Ndzavisiso lowu wu ta kongoma mavito lawa ya nyikiwaka kumbe ku thyiwa n'wana kumbe vana va Vatsonga loko va ha ku beburiwa ntsena.

1.2 XITATIMENDHE XA XIPHIQO

Ndzi susumetiwiwe ku tsala ndzavisiso lowu hi xikongomelo xo lava ku pimanyisa mathyelo ya mavito ya vana ya xikhale ni mathyelo ya manguvalawa eka dyondzo ya onomasitiki. Eka Xitsonga xiphemu lexi xa dyondzo ya onomasitiki, xa mathyelo ya mavito ya vana ya xikhale ni manguvalawa a xi xopaxopiwangi hi vuxokoxoko. Ndzavisiso lowu wu ta paluxa hi ku koxometa tindlela hinkwato leti a ti tirhisiwa hi vakokwana va vana ku va thya mavito loko va ha ku beburiwa hi mikarhi leyi boxiweke laha henhla.

Khale ka matiko vana a va thyiwa mavito loko va ha ku beburiwa hi vakokwana vo bebula vamanana kumbe vatatana tanihi ndhavuko wa Vatsonga. Leswi a swi endliwa hi mukhuva lowu tanihileswi vakhegula/vakhalabye a ku ri vona va nga khoma ndhavuko wa xivongo xo karhi kun'we ni matimu ya xona. Mavito lawa a ya nyikiwa vana a ya va a ya ri ni vuxaka byo karhi lebyi nga kona exikarhi ka n'winyi wa vito ni xivongo xo karhi. Leswi swi nga katsa matimu ya muti kumbe matimu ya xivongo xolexo, hambi ku ri vukhongereri kumbe vupfumeri bya muti wolowo ni ndhavuko wa wona.

Mavito yo fana na "Mapatweni" na "Masingila" ya nga komba makhombo lawa a ya ri kona loko n'wana yaloye a beburiwa. "Mapatweni" ri tala ku thyiwa n'wana loyi mana wa yema a a tshama emapatweni ku yimela vahundzi va ndlela (vaxinuna) kambe a siye nuna emutini, kasi "Masingita" hi hala tlhelo ri nga thyiwa n'wana loyi a nga velekiwa vatswari va yena havambirhi va nga ha n'wi langutelangi endzhaku ka ku va va tekanile nkarhi wo leha va nga kumi n'wana kumbe vana. Mavito lawa ya thyiwa vana hi nkucetelo wa ku twa ku vava kumbe ku tsaka hi vatswari kumbe vakokwana wa yena.

Man'wana mavito ya thyiwa ku komba xiyimo xa muti hi nkarhi wa ku beburiwa ka n'wana yaloye. Ku nga ha va nkarhi wa ntshovelo, nkarhi wa nyimpi, nkarhi wa ndlala kumbe ndzalo ni swin'wana. Tipolitiki na tona ta va ni xiave eku thyiweni ka mavito ya vana, hambi yi ri kereke na yona ya va ni mihlohlotelo wo karhi eku thyiweni ka n'wana vito. Mavito ya Xitsonga ya tikomba ya nga ha vi na nkoka wa wona eka n'wana wa Mutsonga tanihi muAfrika loyi a a fanele ku tinyungubyisa hi vuAfrika bya yena.

Vana a va nyikiwa mavito ya Xilungu tanihileswi lava va nhlonge yo basa a va ku hi wona ya vupfumeri bya Xikriste. Loko munhu kumbe mutswari a thya n'wana

wa yena vito ra Xitsonga a a tekiwa a ri muhedeni. Mavito ya Xikriste i yo fana na Paul, John, Simon na Peter. Leswi hinkwaswo a swi vangiwa hi vukhongereri bya Xikriste.

Masiku lawa vatswari va rhangisa mavito ya Xitsonga emahlweni ku ri ni lawa ya Xilungu. Vatswari vo tala va rhandza ku vona vana va vona va tinyungubyisa hi vutsonga bya vona. Leswi swi vangiwa hileswi va swi vonaka leswaku mavito lawa ya Xilungu a ya vuli nchumu hi vutsonga bya vona hambu ku ri ndhavuko wa vona. Hi nga teka vito ro fana na "Stanley", leri ri nga hava nhlamuselo yo karhi eka ndhavuko wa Vatsonga. Kambe vito ro fana na "Matirhele" ri n'wi yelanisa swinene ni kokwana wa yena loyi a a ri mufuwi, munhu wo rhandza ku tirhela ndyangu wa yena no va a tlharihile eka vakhalabye lava a a hanya na vona.

Ndzavisiso lowu wu ta kuma xivangelo xivangelo xa ku cinca loku eka vanhu vo hambanahambana.

1.3 XIKONGOMELO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku kuma nhlamuselo ya vito ra munhu eka n'winyi wa rona. Laha mulavisisi u ta va a ri karhi a ringeta ku komba vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vito hi roxe ni n'wini wa rona kun'we ni muthyi wa vito eka nkarhi lowu nga hundza ni sweswi (manguvalawa). Hambilewi mavitovito ya tirhisiwaka eka vutomi bya masiku hinkwawo, ndzavisiso hi vuenti eka "anomastcs" mayelana ni mathyelo ya wona eka Xitsonga a wu si endliwa. Ku langutisa hi vuxiyaxiya eka nhlamuselo ya vito ni mathyiwelo ya mavito yo fana

na "Ntshikiwani", "Vusiwana" kumbe "Mbhazima" swi nyika ntlhontlho eka munhu ku lava ku tiva matumbulukelo ya wona hi vuenti tanileswi a ya nyamalala hi swintsongontsongo se ku humelela lawa ya Xilungu.

Mathyelo ya ndhavuko wa hina Vatsonga wa mavito wa hambana ni wa manguvalawa. Xikongomelonkulu eka ndzavisiso lowu i ku lava ku languta ku yelana kumbe ku hambana ka mathyelo ya khale ni ya manguvalawa kun'we ni nkucetelo lowu wu nga kona eka ku vuya ka mavito ya Xitsonga ku siva lawa a hi ya vula leswaku i ya Xilungu "western names". Ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu humesela erivaleni xivangelo lexi xi endlaka leswaku vanhu va rhandza ku tiviwa hi mavito lawaya a ya thiywile vanhu va khale. Leswi swi fambelana ni mbulavulo wa khale ka Mupresidente wa Afrika-Dzonga yena Thabo Mbeki wa "African Renaissance". Leswi swi tlhela swi hi komba leswaku ku cinca ka matimu ni nkucetelo wa tipolitiki swa endla leswaku ni mavito ya vanhu ya cinca na wona. Leswi swi seketeriwa hi Maring (1994:65) loko a ku:

Because names reflect how people think and how they see the world around them, names will ultimately be targeted of change.

Ku vona kahle nkoka wa mavito exikarhi ka Vatsonga, swivutiso swa muxaka lowu swi ta va swa nkoka eka ndzavisiso lowu:

- (a) I mani a thyaka n'wana vito loko a ha beburiwa?
- (b) Xana u thyiwa rini vito na kona hikokwalaho ka yini?

(c) Hikwalaho ka yini n'wana a thyiwa vito ro karhi.

1.4 **NKOKA WA NDZAVISISO**

Ndzavisiso lowu wu lava:

- Ku komba swivangelo swa mathyelo ya mavito exikarhi ka va vulavuri bya Xitsonga emikarhini ya khale kun'we ni ya manguvalawa.
- Ku komba swinenenene swivangelo swo tlhelela eka mavito ya khale ematshan'wini ya mavito ya Xilungu.
- Ndzavisiso lowu wu ta tirha tanihi vuhlayiselo bya matimu ya Vatsonga laha swi nga ta va swi ri karhi swi tiveka leswaku khale ka matiko swilo a swi endlisiwa ku yini no fambisa ku yini eka mathyelo ya mavito.
- Ku kombisa leswaku mavito ya tala ku landzelela mahanyelo kumbe vutomi bya munhu loyi a nga thyiwa vito rolero. Leswi swi nga vangaka ku pumbiwa ka n'winyi wa vito eka mhaka leyi a nga yi tiviki. Vito ro fana na "Mudlayi" ri nga va ri vula munhu loyi a tshamelaka ro feriwaka hi nuna/nsati hi ku landzelelana.

1.5 **MAENDLELO**

Mulavisisi u ta tirhisa maendlelo yo kuma vanhu lava va nga vona va nga na ntirho wo thya vana mavito emindyangwini yo hambanahambana hambi ya ri

matimu ya mathyelo ya vana loko va ha ku beburiwa. Leswi swi ta pfuna ku va hi kota ku pimanyisa mathyelo ya tolo (nkarhi wa khale) ni mathyelo ya manguvalawa exikarhi ka Vatsonga. Eka maendlelo lawa swi ta pfuna hikuva hi ta kuma lava ku nga vona va thyaka mavito eka miganga hambu ku ri eka swivongo swa vona. Welman na Kruger (2001:35) va hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

A primary source is the written oral account of a direct witness of, or a participation, an event, or an audiotape.

Mulavisisi u ta tirhisa swivutiso lomu swi faneleke tanihileswi ndzavisiso lowu wu nga ta khumba ngopfu matikoxikaya laha ku nga tala vaakatiko lava va nga dyondzekangiki. Laha hi kona hi nga ta kuma vanhu lava va nga na vutivi byo enta hikuva va ri vanhu lava va nga hanya eka mikarhi leyi yi nga hundza. Maendlelo ya mathyelo lawa ya endliwe vanhu lava va ri kona nakambe va tlhela va tiva maendlelo ya namuntlha hi ku hambana ka miganga ni matimu ya mindyangu.

Mikarhi yin'wana muthyi wa vito u thya n'wana hikokwalaho ka ku va vito ra kona na leswi ri yimeleke swona a swi kumeke eka van'wana vanhu. Hileswaku muthyi u va a nga ri na vuxokoxoko byo khomeka bya leswi vito leri ri vulaka swona. Hikokwalaho Welman na Kruger: 35) vange:

A secondary source provides second-hand information about events. Such a source has not witnessed the events himself or herself, but has obtained the information either from someone else who did

experience the event or who has himself/herself obtained the information from a person who had indeed experienced it first-hand.

Eka ndzavisiso lowu ku ta tlhela ku lavisisiwa matsalwa lawa ya vulavulaka hi “onomastics” ku kuma mavonelo ya swidyondzeki swo hambanahambana hi mhaka leyi. Leswi swi ta pfuna mulavisisi ku kuma mitiyiso yo hambanahambana mayelana ni ntiyiso wa mhaka ya mathyelo ya mavito eka Xitsonga hi ku kongomisa, leswi a nga ta swi yelanisa ni leswi a nga ta swi kuma eka vanhu lava a tihlanganiseke na vona. Leswi swi ta humelela hiloko a tihlanganisile na tilayiburari to hlaya, tihofisi ta mimfumo ya swivongo, minhlangano yo hambanahambana ya ndhavuko, ni lomu ku tlangeriwaka kona ndhavuko wa Vatsongo ni le ka matlala hambu evukhongerini. Ku hlaya timagazini na maphepha swi ta pfuna swinene ku kuma swo tala eka mulavisisi hi mhaka leyi.

1.6 MILAVISISO LEYI NGA ENDLIWA

Eka Xitsonga milavisiso ya dyondzo ya onomasitiki leyi yelanaka ni ndzavisiso lowu yi endlwile eka tidyondzo ta onasi, masitasi na vudokodela. Milaviso leyi a yi vuli nchumu hi mathyelo ya mavito ya vana ya xikhale ni manguvalawa. Valavisisi lava va hlangana eka mhaka yin'we, ku nga ya nkoka wa mavito eka Xitsonga. Milavisiso leyi yi ta hlamuseriwa hi ku komisa ni ku kongoma leswi yi vulaka swona mayelana ni leswi mulavisisi a lavisisa swona.

1.6.1 Golele N.C.P (1991)

Golele u tsarile hi “onomastics” a kongomisa eka mavito ya tindhawu ni mahluvukelo ya miganga yo karhi. Laha hi kuma mavito yo fana lama landzelaka:

i). Sokutumba

Vito leri i ra Xivenda leri ri vulaka ku tlutlama. Vanhu lava va tshamile eka ndzhawu leyi va nga pfumeleriwangiki hi va vukosi. Vatshamile va ri kari va swi tiva leswaku nkarhi wihi na wihi va nga ha no hlongoriwa.

ii). Hungutapoto

Eka ndhawu leyi ku tshama vavasati lava va nga rhurha lomu a va tshama kona na vingi va vona laha se va nga hunguta sayizi ya poto leri a va sweka hi rona loko va ha ku hloma evukatini.

iii). Matshamahinkanu

Eka leyi ndhawu ku tshama vanhu lava va nga lo tshama hi nkanu hi mhaka ya leswi masipala a wu nga pfumeli leswaku va tshama hikuva wu ri kari wu lava ku yi hluvukisa.

Ndzavisiso lowu a wu nga khumbi no katsa mavito ya vanhu (Mavitavito). Ndzavisiso lowu wu ta pfuna mulavisisi ku kuma no twisisa leswi “onomastics” yi vulavulaka hi swona hi ku angarhela no tivisisa leswaku vito ri thyiwa hi xikongomelo hambileswi yena a a kongomisile eka mavito ya tindhawu ku nga “toponomastics” ntsena kasi laha hi kongomisa eka “anthroponomastics” ku nga

mavito ya vanhu, Xik:

Dlayani,
Dyanani na
Ntsako.

1.6.2 Chauke, M.T. (1992)

Chauke u tsarile hi mavito ni nkoka wa wona eka Xitsonga. Eka xitsalwana lexi Chauke u vulavula hi tindlela to hambanahambana to thya mavito leti a ti tirhisiwa khale eka ndhavuko wa Vatsonga. Chauke u tlhele a kombisa leswaku mavito ya Xitsonga ya wela eka mitlawa yo hambanahambana, lawa ya katsaka mavito ya le kaya kumbe yo velekiwa, ni man'wana. Handle ka mavito ya vanhu, Chauke u tlhele a hlamusela swinene na mavito ya tindhawu, mavito ya swimilana, mavito ya swirho swa vanhu, ni man'wana. U tlhela a paluxa leswaku mavito ya endla leswaku misava ni leswi swi nga ka yona swi tiveka.

Hambiswiritano, Chauke a nga vulangi nchumu hi maendlelo kumbe mikhuva leyi a yi landzeleriwa eka mathyelo ya vona enkarhini lowu nga hundza swi ri karhi swi yelanisiwa ni matheylo ya manguvalawa. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna ku vona no tiva mavito lawa ya thyiwaka vana loko va velekiwa.

1.6.3 Mkansi, U.L. (2012)

Mkansi eka ndzavisiso wa yena u vulavula hi vusokoti a ri karhi a kongomisa eka mavito ya byona kun'we ni vutomi bya byona. Xivangelo xa ku kongomisa eka mavito ya byona i ku lava ku humesela erivaleni tinxaka ta byona leti a ti

kombiseke eka xitsalwana lexi xa yena. Nkoka wa byona na wona wu kombisiwile eka xitsalwana lexi. Mkansi u ringeta ku komba no hlohotela vanhu leswaku loko vo xiyaxiya swinene eka mahanyelo ya byona va nga dyondza swo karhi eka byona. Ku ya hi Mkansi vusokoti byi na xiave xo karhi eka mikhuva ni mahanyelo ya vanhu ku ya hi leswi na byona byi hanyisaka swona. Hi ku ya hi Mkasi vanhu va fanele va swi tiva leswaku nchumu wun'wana ni wun'wana lowu wu nga kona laha misaveni wu ni nkoka, tanihi byona vusokoti lebyi.

Xitsalwana lexi xi ta pfuna ku vona leswaku nchumu wun'wana na wun'wana wu thyiwa vito ku ya hi xivangelo xo karhi hambileswi yena a vulavulaka hi vusokoti.

1.6.4 Nxumalo, G.V. (2010)

Nxumalo eka xitsalwana xa yena xa onasi u tsale hi mavito lawa ya thiywaka vatlangi va bolo ya milenge laha a nga kombisa vuxaka lebyi byi nga kona exikarhi ka mutlangi ni vito leri. Nxumalo u hlamusela leswaku mavito yo nyikiwa ku ya hi swiendlo swa munhu, ya fana swinene ni mavito ya ntiyiso. U kombisa leswaku mavito lawa ya swi kota ku hlamusela leswi munhu a nga hi xiswona endzeni ka rivala ra mitlangu loko ku ri karhi ku tlangiwa bolo ya milenge. U tlhela a humelerisa mhaka ya leswaku man'wana ya mavito lawa ya kahle kambe yan'wana a ya kahle. Leswi swi humela erivaleni loko vanhu lava va vathiywaka mavito lawa va pfumela ku vitaniwa hi wona hambu va nga ha ri eku tlangeni ka bolo, loko ya nga ri kahle va ya landzula. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna eka mavonelo ya vuxaka bya vito leri n'wana a nyikiwaka rona loko a ha ku beburiwa ni leri a nyikiwaka rona hi vana lava a hungasaka na vona.

1.6.5 Chauke, H.M. (2009)

Chauke u tsale hi swimilani. U vula leswaku vanhu va fanele ku tiva mavito ya mirhi na swimila swa ntumbuluko leswi swi kumekaka eka tindhawu leti va tshamaka eka tona. Swimilani leswi swi va swi ri swimilani leswi swi ngo lo timilela hi ntumbuluko handle ko byariwa hi munhu/vanhu ku khavisa lomu va tshamaka kona. Mavito lawa ku ya hi Chauke ya fanele ya tiviwa hi vanhu leswaku va ta kota ku ya hundzisela eka rixaka leri ri landzelaka leswaku ntumbuluko wu nga hi lahlekeli tanihi rixaka. Leswi swi vula leswaku vanhu va ta va va ri karhi va hlayisa ndhavuko kun'we na matimu ya ndhawu leyi va tshamaka eka yona tanihi Vatsonga/Machangana.

Chauke eka ndzavisiso wa yena a nga vuli nchumu hi mavito ya vanhu hikuva yena u kongomisa ndzavisiso wa yena eka mirhi, nhova, byanyi, magungu, swimilani swo kota ku kula hi ku khandziya swin'wana na leswi swi kotaka ku tiyisela dyandza. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna leswaku hi kota ku vona no lemuka leswaku vito i ra nkoka na ku endla leswaku vanhu va tiva leswaku mavito ya hlayisiwa leswaku ya ta kota ku hlayisa matimu na ndhavuko wa rixaka ra Vatsonga.

Hambileswi swidyondzeki swo hlaya swi tsaleke kumbe ku endla ndzavisiso hi "onomastics", swin'wana swo fana ni mpimanyiso wa mathyelo ku ya hi minkarhi a swi se endliwa. Swidyondzeki swo tala a swi endla milavisiso hi mavito ya vanhu ni tindhawu hi ku angarhela handle ko langutisa swivangelo swa mathyelo ku ya hi minkarhi yo hambanhambana. Mulavisisi laha u ta ringeta ku langutisa no yelanisa mathyelo emikarhini leyi yi nga hundza ni mathyelo ya manguvalawa

kun'we minkucetelo leyi yi vaka kona kumbe swivangelo swa mathyelo yalawo. Laha hilaha hi nga ta kuma xivangelo xa ku va vanhu se va rhandza no tsakela mavito ya Xitsonga ku ri ni ya Xilungu.

1.7 Nhlamuselo ya matheme

Onomasitiki yi nga hlamuseriwa tanihi dyondzo ya mavito hi ku angarhela. Laha swi komba leswaku dyondzo leyi i ya mavito wahi kumbe wahi, ya nga va mavito ya vanhu kumbe tindhawu. Dyondzo leyi yi nga yelanisiwa ni dyondzo ya semantiki leyi yi kongomisaka eka matumbulukelo ya mavito ni tinhlamuselo ta wona. Leswi swi nga seketeriwa hi **Oxford Advanced Learners's Dictionary** (2005:1328) laha yi hlamuselaka semantiki hi ndlela leyi:

The study of meanings of words and phrases ... the meaning of words, phrases or systems.

Hi nga vula leswaku mavito ya thyiwa vanhu ku sukela eka mhaka yo karhi. Leswi hi swona swi endlaka leswaku nhlamuselo ya vito yi va yi ri ni ku yelana swinene ni nchumu lowu wu thyiwaka vito rolero kumbe munhu yoloye a thyiwaka vito rero. Crystal (1993:112) u hlamusela dyondzo ya onomastic hi ndlela leyi:

The science that studies the names is known a onomastics.

Ku ya hi nhlamuselo leyi nga laha henhla hi nga vula leswaku dyondzo leyi yi langutana ngopfu na leswi mavito ya nga tumbulukisa xiswona. Loko hi tiva leswi mavito ya nga tumbulukisa xiswona, hi nga tlhela hi kota no vona vuxaka bya vito na n'winyi wa vito kumbe nchumu wolowo kun'we ni tinhlamuselo ta wona mavito lawa.

Leswi swi endla leswaku hi vula leswaku munhu kumbe nchumu wun'wana ni wun'wana wu thiyiwile vito ku ri hi xikongomelo xo thya vito rero. Hileswaku vito rin'wana ni rin'wana ku na laha ri sukaka kona. Leswi swi nga tlhela swi seketeriwa hi Crystal (1997:286) loko a ku:

A branch of semantic which studies the etymology of institutionalized, (proper) names such as places which is (toponymy or toponomastic).

Hi mavulavulelo yo olova hi nga vula leswaku onomasitiki yi kongomisa eka mavito ya vanhu ni mavito ya tindhawu. Dyondzo leyi ya onomasitiki hambileswi yi vulavulaka hi mavito ya vanhu ni tindhawu, ntshikilelo wu le ka mavito ya vanhu. Eka mavito lawa ya vanhu, yi va yi ri karhi yi langutisa lomu mavito lawa ya sukelaka kona kun'we ni tinhlamuselo ta wona. **Oxford Advanced Learners Dictionary** (2005:1020) yi ri:

Onomastics ... the study of the history and origin of names especially names of people.

Laha hi nga tlhela hi boxa mhaka ya leswaku vito rin'wana ni rin'wana ra munhu ri na matimu yo karhi na lomu ri tumbulukaka ri huma kona. Leswi swi vula leswaku munhu a ngo thyiwa vito njhe, ku nga ri ni xivangelo. Hi nga vula leswaku matimu ya ni nkucetelo wo karhi eka ku thyiwa ka munhu vito ra yena. Hambileswi dyondzo leyi yi kongomisaka ngopfu kumbe ku voyamela eka mavito ya vanhu, na mavito ya tindhawu na wona ya thyiwa ku ya ka munhu ya thyiwa ku ya matimu yo karhi. Mavito lawa na wona eka dyondzo leyi ya "anthroponomastics" kumbe "toponomastics" ku nga dyondzo ya mavito ya tindhawu, matumbulukelo ni xivumbeko xa wona naswona swa dyondziwa eka sayense leyi. Bock na Stallybrass va ri:

The study of the origin and forms of proper names especially of people and places.

Dyondzo leyi ya xisayense yi hi pfuna ku vona swivangelo leswi swi nga kona eka milawu leyi yi landzeleriwaka loko ku thyiwa n'wana vito hi nkarhi wolowo. Hi ndlela yin'wana sayense leyi yi nga kota no hi byela hi matimu ya vanhu volavo kumbe ndhawu yoleyo.

Hi nga vula leswaku loko hi ri karhi hi dyondza dyondzo leyi, hi ku thyiwa vito ra ndhawu yoleyo hi nga tlhela hi kota no tiva matimu ya ndhawu yoleyo. Leswi hi nga vula hikuva loko va thya vito ku va ku ri ni ku yelana lokukulu ka vito rolero ni matimu ya ndhawu yoleyo. Laha hi kuma na leswaku na matimu ya muti hi nga ya kuma loko hi ri karhi hi landzelela matumbulukelo ya mavito ya muti wolowo. Hudumond Busman (1999:339) u ri:

Scientific investigation of the original (development, age, etymology) the meaning and the geographical distribution of names. Onomastics also offers new insight into historical process (pre-and early history, folklore, among others) as well as natural history).

Dyondzo leyi ya onomasitiki a yo kongomisa ntsena eka mavito ya vanhu ni tindhawu ntsena, kambe ni milambu, tintshava, mapatu kumbe switarata na swona swa kumeka. Hambi ya ri mavito ya swihlahla na wona ya wela eka dyondzo leyi. Chauke (2005:24) u hlamusela mhaka leyi yi boxiweke laha henhla hi ndlela leyi:

Oronymy refers to names of mountains ...
Microtoponymy refers to names of fields and small parts of forests.

Swihlahla kumbe nhova leyi yi kumekaka yi thiywile mavito hi minkarhi yo tala hi leyi yi kumekaka yi ri ya mikwembu. Tindhawu leti, vinyi va ndhawu yoleyo va va va ri ni ku tshemba leswaku ndhawu yoleyo yi ni vuxaka lebyikulu byo karhi na vona. Van'wana va vula leswaku loko va fika eka ndhawu leyi va phahla, mpfula ya na kumbe ntungu wo karhi lowu wu weleke ndhawu yoleyo wa hela. Loko a ya emahlweni Chauke (2005) u ri:

Hydronymy studies the names of bodies of water, which include the names of rivers, streams and oceans.

Mavito ya vanhu lawa ya thiwaka vana loko va velekiwa ku va ku ri ni nkucetelo wa matimu ya swikholwakholwani swa rixaka ro karhi, matimu ya rona rixaka rolero, ripfumelo ra vona ra ndhavuko hambu ku ri xiyimo kumbe matshamelo ya swilo emutini wolowo hi nkarhi wa ku vulekiwa ka n'wana yaloye.

Leswi swi hi byela leswaku vito loko ri thyiwa ku na swo karhi leswi swi landzeleriwaka. Leswi hi swi vona loko munhu a thyiwa loko a ha ku velekiwa a nga thyiwa vito ra vakokwana wa yena, vito ro komba vukhongereri bya vona hambu ku ri xiyimo na matitwelo ya vona hi nkarhi lowu n'wana a nga velekiwa hi wona. Maendlelo lawa ya tlhela ya tikomba niloko munhu mavito ro divulela. Leri hi rin'wana ra muxaka wa mavito laha hi vonaka matimu na xiyimo xa nkarhi lowu munhu a thiwaka vito rolero. Laha hi kona hi vonaka mhaka ya vuxaka bya vito ni n'wini wa rona vito rolero byi tlhelaka byi vuya.

Mhaka leyi yi boxiweke laha henhla ya vuxaka hi yona leyi yi endlaka leswaku n'wini wa vito a tinyungubyisa hi vito leri a thyiweke rona. Leswi swi vangiwa hi vuxaka lebyi vangiweke hi mikhuva yo karhi leyi yi landzeleriweke loko ku thyiwa vito rolero. Burchfield (1982:209) u ri:

The scientific study of names that is, of human habit of naming things is the science of onomastics.

Hi nga vula leswaku mathyelo ya vanhu mavito ya kuceteriwa na hi mikhuva ya mahanyelo yo karhi ya vanhu volavo. Loko vanhu volavo va taleriwile hi vukhongeri bya Xikriate, vana va vona va thyiwa mavito ya le Bibeleni. Loko va khongela swikwembu va thyiwa mavito ya swikwembu kumbbe lawa va phahlaka hi wona.

Manguvalawa a swa ha endliwi hiyona ndlela yaleyo tanihileswi vatswari va nga vona va thyaka mavito ya vana va vona handle ka ku tihlanganisa ni vakulukumba va ndyangu, ku nga vakokwana na vahahani va muti. Leswi swi vangiwa ngopfu hileswi vatswari va masikulawa va fambaka va ya ekule hikokwalaho ka mintirho va hambana ni vatswari va vona va nga vona va nga khoma matimu ni ripfumelo ra mindyangu (clan) leyi.

Mavito lawa vana va thyiwaka wona a ya ha ri ni vuxaka exikarhi ka n'winyi wa vito ni matimu ya muti walowo hambu ku ri ripfumelo ra wona hi hala ka vukhongeri. Yo tala ya wona ko va mavito yo kota ku hambanyisa "Sasavona" na "Masenyani". Kambe hi mhaka leyi vanhu va le ku tihleleni eka mavito lawaya ya vona ya Xitsonga hikuva mavito lawa, ya ri karhi ya kota ku hlamusela swo karhi mayelana na matimu, ndhavuko, lomu va sukaka kona ni swin'wana. Xikombiso xa kahle xa mhaka leyi i khale ka Mufambisi wa xifundzankulu xa "Gauteng" loyi tirhisaka vito ra Mbhazima Shilowa loyi a tsakelaka ngopfu ku vitaniwa hi vito ra Mbhazima ku ri na ra Sam.

1.8 NKATSAKANYO WA TINDZIMA

Ndzavisiso lowu wu vulavula hi mapimanyiselo kumbe ku hambana loku ku nga ko exikarhi ka mathyelo ya mavito ya vanhu hi xikhale ni ximanguvalawa. Khale vakokwana a va thya vana mavito ku ya hileswi swi humelelaka kwala mutini wolowo n'wana loyi a nga bebuleriwa kona. Ndzavisiso lowu wu ta avanyisiwa hi tindzima ta ntlhanu hi ndlela leyi:

Ndzima yo sungula yi paluxa manghenelo lawa ya katsaka xitatimende xa xiphiko, xikongomelo, nkoka wa ndzavisiso, maendlelo. Tinhlamuselo ta matheme ya nkoka na tona ti nyikiwile.

Eka ndzima ya vumbirhi hi kona laha ku nga hlamuseriwa hi vuenti tindlela leti vakokwana na vahahani a va titirhisa ku thya vana lava velekiwaka hi vana va vona laha kaya.

Ndzima ya vunharhu yi kongomisa eka tindlela leti manguvalawa mavito ya thisisiwaka xiswona.

Eka ndzima ya vumune ku hlamuseriwile nkatsakanyo wa swibumabumelo swa ndzavisiso lowu.

Ndzima ya vuntlhanu i ya tibuku leti ti tirhisiweke, eka ndzavisiso lowu.

NDZIMA YA 2

2. MANGHENELO

Vanhu lava va nga vutiseriwa mayelana ni mathyelo ya mavito hi Xitsonga

Kokwana Cukumetana Maphophe va le mugangeni wa ka Maphophe lava va nga n'anga ya xintima, va vula leswaku vona tanihi tin'wana tin'anga a va thyi n'wana vito loko a ha ku velekiwa. Loko n'wana a thyiwile vito hi vatswari va yena, vona ntirho wa vona i ku thusa n'wana hi ku n'wi tlhavela tinhlanga va n'wi tota murhi ethavathaveni va tlhela va n'wi nyika lowu a nga ta hamba a wu dya na mukapu. Laha swi endleka onge hi vona va thyaka vito ni loko n'wana a lo rilela vito. Laha xa vona i ku ba tinhlolo va kombiwa hi mikwembu ya vona leswaku n'wana u rilela vito ra swimanimanierixakeni ra tatana kumbe manana wa n'wana.

N'wa-Frenge wa le Botsoleni yena u vula leswaku khale n'wana a a thyiwa vito va ri karhi va hlohloteriwa hi xiyimo xa nkarhi wolowo. Xi nga va xiyimo xa timhaka ta kwala ndyangwini kumbe ta kwala tikweni. Nhlonhlotelo lowukulu a ku ri wa le ndyangwini. Leswi a swi kucetela ngopfu a ku ri rifu, swicele, mavondzo, xiloyiloyi na swin'wana leswi swi humelelaka enkarhi wolowo. N'wana a nga thyiwi vito ra Ndlaleni hikokwalaho ka ku va n'wana yoloye a velekiwile hi nkarhi wa dyandza etikweni.

Manana Mabasa wa kereke ya Apostola u vula leswaku kereke ya vona yi thya n'wana vito ku ya hi mikarhi leyi a nga beburiwa hi yona. Mufana u thyiwa loko a

yimbisiwa kumbe a thusiwa hi xikereke hi siku ra vunhungu hi vakhokheri va kereke. Nhwanyana u thyiwa endzhaku ka mavhiki mambirhi. Mavito lawa va thyaka wona ya va ya ri mavito yo huma ebibeleni kumbe ya ri mavito yo gandzela kumbe ku dzunisa Hosi. Hi siku leri ku huma mhani wa n'wana ntsena endlwini. Ntirho lowu wu endleriwa ekaya ka n'wana laha loko va hetile va dyaka swakudya swa xintu leswi vakhegula va nga swi sweka.

Tsakani Jivindhava wa kereke ya E.P.C.S.A. u boxile leswaku ya vona kereke a yi thyi vito. Vona va ya emutini wa mukriste wa vona va fika va hlaya rito ra Xikwembu ebibeleni. Loko va hetile va khongelela n'wana no n'wi katekisa va ri eku yimbeleleni ka tinsimu leti ti fambelanaka na ntirho wa kona. Loko va hetile va humesa minyikelo ya n'wana na manana wa yena va ri karhi va yimbelela no cina ku kombisa ntsako.

2.1 NXOPAXOPO WA MATHYELO YA MAVITO YA XITSONGA

2.1.1 Mathyelo ya mavito emikarhini ya khale

Vatsonga emikarhini ya khale a va landzelela mikhuva yo karhi ku thya vito loko n'wana a velekiwa kun'we na kwala eku kuleni ka yena. Tin'wana tindlela leti a va ti landzelela hi leti ti nga ta xopaxopiwa laha hansi:

2.1.2 Matimu ya muti wolowo

Mavito ya muxaka lowu ya thyiwa hi ku landzelela matimu ya ndyangu wolowo kumbe muganga wolowo. Tanihileswi muti wun'wana ni wun'wana wu nga na matimu ya wona, swi endla leswaku na muti wun'wana ni wun'wana wu va ni mavito yo karhi lawa ya hambanaka swinene ni mavito ya mindyangu yin'wana. Hi nga langutisa eka mavito lawa ya landzelaka:

2.1.2.1 Cukumetani

Cukumetani i n'wana Sundzhuza eka mfumoxivongo wa ka Mhinga loyi a nga yisiwa ku ya tshama emugangeni wa ka Maphophe hikokwalaho ka leswi a a rhandza ngopfu ku lwa no ba vana van'wana. Loko a susiwile exikarhi ka vamakwavo, eka yena ni vandyangu ni lava van'wana swi tekiwa a lo cukumetiwa hikuva laha a nga ya tshama kona muti wa yena a wu ri wa vutsevu. Hi mukhuva wolowo va ku hi yena Cukumetani hikuva a yisiwile ku ya tshama ni vanhu vo ka va nga ri va ka vona. Lava va tivaka swinene matimu ya muganga lowu va ha ku vitana leswaku hi le ka Cukumetani.

2.1.2.2 Chambiyoni

Vito leri ri thyiwile n'wana loyi eka muti wa ka Xakudyiwa hileswi vanhu va muti lowu a va tiveka va ri vanhu va “malayitha” (vanhu vo rhandza xibakela). “Chambiyoni” u thyiwile vito leri leswaku na yena a ta va “a champion” ku nga

nghwazi ya xibakela loko a kurile. Hikokwalaho ka vito leri na yena va vula leswaku evuhlangini bya yena na yena a a lwa swinene hambileswi a a nga fiki eka sirha kokwani wa yena loyi a a lwa edibini ra xifudi laha na sweswi ka ha lwiwaka “muvango” hi Xivenda Chambiyoni u teke na nsati hi ku lwa xibakele.

2.1.2.3 Matirhele

Vito leri ri thiyiwile n'wana loyi hikokwalaho ka ku va eka muti lowu, a wu tiveka wu ri muti wa vanhu vo tirha kumbe wu ri muti wa switirhi. Vatswari va n'wi thiyile leswaku na yena hi rin'wana ra masiku a ta va mutirheli wa ndyangu wa tata wa yena. Vito leri ri landzeleriwile hi mitirho ya yena hikuva emugangeni wa ka Mhinga u kotile no hlayisa vana va vaakelani va yena hi swakudya leswi a a swi rima hi tihomu ta yena leto tala. Leswi swi kale swi endla onge vito leri i xivongo xa muti kasi, ee, a swi tano.

2.1.3 Ripfumelo ra muti wolowo

Lawa i mavito lawa ya nga thyiwa vana hi ku landzelela ripfumelo ra muti kumbe ndyangu wolowo. Mavito lawa yo tala ya wona a ya ri mavito ya vakokwana wa vana tanihileswi vupfumeri bya Vatsonga emikarhini liya a byi nga ri byona bya Xikriste kambe a byi ri lebya ndhavuko, ku nga vupfumeri byo phahla swikwembu swa vakokwana wa vona lebyi byo chela byala bya muqombhoti na fole ehansi va phahla.

Mavito lawa a va ya thya vana va vona endzhaku ka ku hlahluvela eka tin'anga va vula leswaku loko n'wana a etlela nivusiku wa toviwa, leswi swi vula leswaku wa rila nivusiku hi ku toviwa hi vakokwana va yena. Leswi hi swona mavito lawa ya vuriwaka mavito yo rilela. Loko va famba va hlahluvela va lava ku kuma vito leri ri nga rona ri karhataka kumbe ri rileriwaka hi n'wana loyi. Mavito lawa i ya vakokwana vo bebula tatana kumbe manana. Laha hi kuma ni leswaku n'wana wa xisati wa kumeka a rilerile vito ra kokwana wa yena wa xinuna kumbe wa mufana a rilerile vito ra kokwana wa xisati.

Mavito ya vupfumeri bya Xikriste ya kumeka ni le ka nkarhi lowu kambe ya nga talanga. A ya nga tikombi no tikomba hikuva ripfumelo ra muxaka lowu a ri nga talanga kumbe a ri nga si fika hi matimba eka Vatsonga hi ku angarhela. Mavito ya ripfumelo ra ndhavuko emikarhini liya ya khale vinyi va wona a va ya tekela enhlokweni hikuva ma va tiyisisa swinene leswaku i vana va ndyangu wolowo hikuva ya ri ni vuxaka swinene ni lava va nga hundza emisaveni va ri va ndyangu wolowo. Leswi swi tlhela swi va ni nkucetelo wo karhi eka mahanyelo lamanene ya n'wana yoloye hikuva na yena a ringeta hi tindlela hinkwato ku hanya mahanyelo lamanene ya munhu loyi a nga thyiwa vito ra yena loko a twile matimu ya yena.

Hi nga teka vito leri ri nga thyiwa n'wana va ku hi yena "Masamba" loyi a hanyaka hi ku landzelela kokwana wa yena loyi a a ri mufuwi ni ku tlhariha exikarhi ka vakhalabye lava a a hanya na vona. Leswi swi tikomba hi maahlulelo ya yena ya timhaka emutini loko ku tshika ku va ni milandzu.

2.1.4 Xiyimo xa muti hi nkarhi wa ku beburiwa ka n'wana

Mavito ya muxaka lowu hilawa a ya thyiwa vana ku ya hi xiyimo xa muti wolowo loko n'wana a velekiwa. Laha hi kona vanhu a va humesela ehandle swivilelo swa vona hambu ya ri matimu ya vona hi swiyimo leswi va hlanganka na swona eka ndyangu wolowo. Mavito lawa ya landzelelaka i swikombiso swa mhaka leyi yi boxiweke laha henhla:

2.1.4.1 Dlayani

Vito leri ri thyiwile n'wana loyi ku ya hi xiyimo lexi vatswari a va hlangana na xona. Loko mana wa yena a tikile, nkarhi hinkwawo loko ku fika nkarhi wo a titshunxa a swi nga fambi hi ndlela ya kona hikuva ku kale ku ku vana vambirhi lava a va ri karhi va luzeka kumbe ku hundza emisaveni. Dlayani ku ve yena loyi a ri n'wana wa vunharhu loyi ku nga yena a nga hanya. U thyiwile vito leri ku byela lava a va ehleketeleriwa leswaku hi vona va va loyaka hi ku va dlayela vana. Leswi a ku ri ndlela yo va byela leswaku a va dlaye na yaloyi ku nga ri ku va nyiketa yena kambe ku ri ndlela yo va gandzela (khovolela).

2.1.4.2 Dyanani

Dyanani u nyikiwile vito leri hikuva vatswari lava, loko va kuma n'wana a a nga hlweli ku lova kumbe a lova na ku velekiwa a nga si velekiwa. Vatswari ni ndyangu hinkwawo a va vona onge vana lava va faka vo dlayiwa hi valoyi. Loyi

na yena a nyiketiwa eka valoyi va vona leswaku va dlaya na yena va dya ku fana ni lava va nga va dlaya va dya ku nga si kumeka yena.

2.1.4.3 Khombo/Khombomuni

Vito leri ri thiyiwile n'wana loyi mutswari wa yena wa xisati a a hlangana ni swiphigo swo hambanahambana evuton'wini bya yena. Makhombo lawa i ku va a loveriwile hi tatana wa yena a ha ri ntsongo swinene, kasi "Khombomuni" yena u velekwile tata wa yena swi nga ri na n'hweti a lovine. Van'wana a va vula leswaku vito leri ri thiyiwile n'wana loyi vatswari kumbe muti wu vaka wu hlanganile ni makhombo yo hambanahambana laha va ringetaka ku lava ku komba leswaku a va na nhlamulo ya leswaku va nga va va lo onha yini tanihi vatswari kumbe ndyangu. Vatswari va ringeta ku komba leswaku i makhombo ya njhani kumbe i makhombo muni ya ngo kongoma eka vona ntsena ke.

2.1.4.4 Khawurisa

Leri vito ri thiyiwa n'wana loyi laha un'wana eka vandyangu a kombisaka ku rihisela eka leswi swi nga n'wi humelela swo biha. Hi Xitsonga va swi vula kahle va ku i ku khanya. Muthyi wa vito leri u va a ri eku kombiseni ka ku vilela hi swo karhi kwala endyangwini leswi va vulaka leswaku swi fambelana swinene ni swicele swa mindyangu.

Ku na Khombomuni loyi a a thiwile a ri n'wana wa nsati wa vumbirhi eka tatana wa yena. Mhani wa yena u tekiwile hi ku va nsati wo sungula a nga kumi vana va xisati. Mhani wa Khawurisa u tivurile hi mufana leswi swi nga lava ku n'wi onhisela vukati, kutani loko a kuma Khawurisa a a ringeta ku vula leswaku a nga ka a nga fambi hikuva se a n'wi kumerile n'wana wa nhwanyana. Se u ta tshama evukatini va ta khawula ku chucha hi mavulavulelo ya yena.

2.1.4.5 **Mafanato**

Vito leri ri thiwile n'wana loyi mutswari wa yena wa xisati a a ri ni vakatikuloni vumbirhi laha a ri nsati wa vumbirhi eka Hasani wa Masiya wa Duvula. Manana loyi u thyile n'wana wa yena "Mafanato" wa nhwanyana endzhaku ka ku va a ri na swivilelo leswo tala kambe a nga swi humeseli ehandle kumbe ku swi byela van'wana. Swivilelo leswi a swi ri swa ku va yena ni vakatikuloni va yena va ri eku lwetanani eka Hasani jaja ra Masiya wa Duvula. Manana loyi a vula leswaku swivilelo leswi a nge swi byeli munhu kambe swi ta tshama embilwini ya yena a kondza a tifela na swona.

2.1.4.6 **Masirheni**

Vito leri ra Msirheni ri thyiwa n'wana loyi a velekiwaka ku kumekaka ku ri na nkosi emutini kumbe erixakeni ra kwala mutini wolowo. N'wana swi nga endleka a kumeka siku leri mufi a lahliwaka hi rona kumbe va ha ri eku lulamiseleni ka ku lahla munhu yoloye a nga hundza emisaveni. N'wana hi mikarhi yo tala u tshama

a ri karhi a tsundzuxa vandyangu ni maxaka hi siku leri, hambu ku ri ku tsundzuka mufi hi yexe.

2.1.4.7 **Matilaya**

Vito leri ri thiywile n'wana loyi mutswari wa yena wa xisati a a karhi a tisola hi vukati lebyi a nga eka byona. Leswi swi vangiwa hikuva mutswari loyi a vona onge xiboho lexi a xi tekeke xa ku tekiwa eka ndyangu wolowo xi nga vangi kahle hikuva a hlangana na swiphiqo leswi a vonaka onge a swi nga fanelanga leswaku a hlangana na swona.

2.1.4.8 **Ponani**

Leri vito ri thiywile n'wana loyi va vulaka leswaku mutswari wa yena a a yile eku bateni ka tinjiya ni vabvanakuloni ku ri hi ku yena a bihile emirini. Nkarhi wa ku a tshunxekile wu fikile va ri kwale nhoveni. Va komberile vahundzi va ndlela va n'wi teka va n'wi yisa etlilniki eka Mhinga laha a nga fika a chucheka kona. U vile Ponani hikuva u ponile ku fa loko a bebuleriwa enhoveni laha mpfula a yi ri ku tsutsuxeni.

2.1.4.9 **Vusiwana**

Vito leri ri thiwile munhu loyi vatswari va vonaka xiyimo xa vona emutini xi nga fani ni xa van'wana. Va vona onge vona va hanya evuswetini ku tlula van'wana lava va va tivaka. Vito leri ri tikomba onge na n'winyi wa rona u twisisa swinene vito ra yena hikuva na yena wa vula leswaku u bebuleriwe evuswetini kumbe evusiwanini.

2.1.4.10 **Madambi**

Vito leri ri thiwile n'wana loyi a nga velekiwa ku ri ni ntungu wa vuvabyi bya ximungwamungwani lebyi vanhu a va nga byi tivi leswaku i vuvabyi muni. Na yena n'wana loyi a a vabya byona kambe mavabyelo ya yena a ya hambana ni ya van'wana. Hambani va ringeta ku n'wi tshungurisa a swi tikomba onge a nge hanyi, a nga tshuka a va xupukerile nkarhi wihi ni wihi. Hi ku vona ka vatswari va yena ni vakokwana wa yena a ku ri badi kumbe madambi lawa ya nga dambiketwa n'wana kumbe ntukulu wa vona hikuva a nga holi eka mavabyi lawa ya yena. Kambe leswi a ya ri mavabyi ku nga ri madambi, n'wana u vile a sawuta kumbe ku pona a hanya ku fana ni vana van'wana, lava na vona va nga vabya va tlhela va hola.

2.1.4.11 Saleleni

Vito leri ri thyiwile n'wana loyi loko a velekiwa manana wa yena a nga tivula hi yena kasi na nkatikuloni wa yena a a kume n'wana wa vumbirhi. N'wana wa katikuloni wa Mjaji (mhani wa Saleleni) u ve a khomiwa hi vuvabyi bya xitshuketa a hundza emisaveni. Hikokwalho ka vukwele bya xikatikuloni ni nkucetelo wa n'wingi wa yena, va thyile n'wana wa Mjaji vito ra "Saleleni" ku ri u salela yini hikuva a a fanele na yena a lovile ku fana ni n'wana loyi un'wana a nga lova. Hi ku ya hi vona (vakatikuloni na vakokwana) wa Saleleni a va vona leswaku u ta sala a teka rifa ra tata wa yena hinkwaro a dya ni mana wa yena hikuva Hanyani (Tata wa Saleleni) a a ri xitirhi swinene. A a ri ni timbuti, tihomu ni tihuku leti a to walawala na muti wa yena.

2.1.4.12 Rifumuni

Rifumuni i vito leri thyiwaka n'wana loyi vatswari va vonaka ku ri ni ku landzelelana ka mafu emutini. Handle ka ku landzelelana ka mafu, swi nga va swi vangwiwa hi ku va ku ri ni xirho xa muti lexi xi nga lova hi rifu ro ka ri nga amukeleki. Ku nga va nghozi kumbe ri va rifu leri va ehleketelelaka leswaku na mhaka ya swa vuloyi yi nghenelerile. Laha vatswari va lava ku kuma tinhlamulo ta leswaku i rifu ra muxaka muni ri ngo fika hi nkarhi lowu. Hi marito man'wana hi nga vula leswaku rifu leri vandyangu a va ri amukeri, leswi hi swona va tivutisaka leswaku i rifu muni hikuva a ri tolovekangi leswaku swirho swa ndyangu swi lova hi ku landzelelana ku nga si hangalasiwa ni nkosi wa loyi a nga rhanga a lova.

2.1.4.13 Hanyeleni

Leri vito na rona ri fana swinene ni leri ri nga laha henhla. Mavito lawa hi laha vatswari va tivutisaka swivutiso swa kwala endyangwini hi mhaka ya swirhalanganyi leswi va hlanganaka na swona. Laha hi kuma va ri karhi va tivutisa leswaku n'wana loyi yena u hanyele yini loko mana wa yena a lova a ha ku chucheka. Hi ku vona ka vakokwana wa yena na yena Hanyelemi a a fanele a lovile hikuva a ku na mutswari loyi a nga ta sala a n'wi hlayisa hileswi swi nga oloveki leswaku mutswari un'wana a hlayisa n'wana wa munghana, hilaha xivuriso xi vulaka ha kona loko xi ku huku a yi swi koti ku hlayisa swihukwana swa yin'wana. Hambileswi Hanyeleni a nga kula a va wansati, u twa onge vatswari va yena a va nga swi lavangi leswaku a hanya, kasi a hi swona, a ku ri mhaka ya xiyimo xa nkarhi lowu a nga beburiwa hi wona.

2.1.4.14 Nsatimuni

Leri vito rona hi kuma leswaku vatswari va le ku tivutiseni leswaku Hasani nsati loyi a nga n'wi teka a n'wi vuyisa kaya i nsati wa njhani wo fika no teka rinoko ra vandyangu hinkwawo. Makhawukani u lo na fika emutini wa Hasani swi endla onge hi yena nkosikazi ya ndyangu kasi i nsati wa vumbirhi. Leswi lava a va ri vona va nga ni timfanelo to thya vito ra n'wana wa yena a ku ri vingi va yena, va thyle n'wana wa yena wa mativula vito ra Nsatimuni hi ku hlamarisiwa hi matikhomelo ya yena lawa yo hlamarisa swonghasi.

Vito leri ri nga ha thyiwa nakambe n'wana wa nsati loyi un'wana va nga hlamulaniki na yena va ri eku khovoleleni ka nkatikuloni wa yena. Va nga va va ri karhi va vula leswaku i nsati muni wo ka a nga kumi vana, wo ka a nga kumi vana va vafana kumbe vanhwanyana, hambu ku ri ku ka a nga fambi hambu a ri karhi a khovoleliwa evukatini.

2.1.4.15 **Mabukuti**

Vito leri ri thyiwile n'wana loyi tatana wa yena a a ri munhu loyi a a ri na rigombo. A a ba nsati wa yena hambileswi se a tikile emirini hi n'wana loyi. Vakhegula a ku fike ni laha a va chava leswaku na ndzhwalo lowu a nga na wona emirini wu nga onhaka ni nkarhi wa ku titshunxa wu nga si fika. Loko n'wana loyi a kumeka a va nga tshembi leswaku u ta va n'wana wo hanya kahle, kutani va n'wi thya vito ra maendlelo ya tata wa yena yo tshamela ro bukutela nsati va ku hi yena Mabukuti.

2.1.4.16 **Tshameleni**

Leri vito na rona ri thyiwile n'wana loyi mana wa yena a tshamaka evukatini hi nkanu hambu mindyangwini ku ri ni swivulavula leswi a swi fanele swi n'wi endla leswaki a famba. Ku nga va ku ri vukwele ni ku pumbana vuloyi hi vakatikulorhi. Laha va vutisa mana wa n'wana leswaku u tshamele yini hikuva laha mutini a nga laveki hi swicele swa yena kumbe vuloyi lebyi va n'wi ehleketelaka byona. Hi ku lava ka vamuti, nsati loyi a a fanele a famba a nyizela lava va rhandziwaka

hi vingi ni vahariva va yena kwala mutini. Laha hi kona hi vonaka na leswaku manana loyi u tshama hi nkanu hambi a nga rhandziwi, ntsena loko nuna wa yena a n'wi rhandza, yena na vana va yena.

2.1.4.17 Sorisa

Vito leri ri thiyiwile n'wana wa nhwanyana loyi mana wa yena a nga tekiwa eka Chauke a ri munhu wo solekana hi xiyimo. Tsatsawana a a tekelerile rhambu ra tatana wa yena ra ku va munhu wo koma swinene. Leswi swi endlile leswaku loko a tekiwa vanhu va sola va vula leswaku u ta yi kota mitirho ya le vukatini ke? Swi ve xihlamariso eka ndyangu wa ka Chauke ku va va kumile n'wingi wa rirhandzu, migingiriko no tshama a tsakile ni munhu un'wana ni un'wana hambi ku ri lavatsongo eka yena hi ku beburiwa.

Tsatsawani a nga soriwangi eka Chauke ntsena, va sorile ni loko a bihile emirini va vula leswaku a nge koti ku bebula n'wana. A swi endlekangi tano hikuva u kumile n'wana loyi lavotala a va vula leswaku n'wana loyi u kurile ngopfu no hanya kahle ku tlula vana vo tala emugangeni wa ka vona.

2.1.4.18 Ndyangumuni

Vito leri ri thiyiwile n'wana loyi a nga beburiwa endyangwini lowu a ku nga ri na ku rhula. A ku tshama ku ri eku holoviweni mikarhi hinkwayo kumbe siku na siku leri ku nga siku. Loko n'wana loyi a kumeka va n'wi thiyile vito leri ku ri ku tivutisa

leswaku kasi muti lowu wo va muti wa njhani wo ka wu nga fani ni mindyangu leyi yin'wana laha va nga tshama hi ku rhula. Leswi swi komba leswaku va karhele hi leswi swi hume/elaka endyangwini wa ka vona leswo tshamela ku holova no banana hi masiku ni mikarhi hinkwayo. A ku nga ri na siku leri ri helaka va nga ri eku holoveni. Loko va nga ri eku holoveni a va va va lo miyelanyana kunene va nga hlamulani kambe swi tikomba leswaku un'wana u hlundzokerile un'wana.

2.1.4.19 Tshamavu

Vito leri ri thiywile n'wana Makhawukani loyi nuna wa yena a nga ha n'wi rhandzi ku fana ni loko a ha ku n'wi hlomisa. Leswi a swi vangiwa hileswi se a a kume Sarah wa Mujoni. Loko a kuma n'wana loyi u thiywile vito leri ku komba leswaku o titshamela hikuva vatswari va yena va dyile tihomu kumbe xuma xa vanhu. Makhawukani a a swi vona leswaku o tshama ntsena kambe nuna wa yena a nga ha ri eka yena.

2.1.4.20 Rhukanani

Vito leri ri thiywile n'wana loyi mana wa yena a tshamela ro rhuketeriwa hi nkatikuloni wa yena. Nkatikuloni wa yena a a n'wi vondzokela ku va a kota ku tsala no hlaya, leswi a swi kala emikarhini liya ya khale. Mhaninkulu a vo vona onge a ku nga vi na xihundla lexi va nga ta xi endla na nuna wa vona nsati loyi a nga xi tivi hikuva mapapila hinkwawo ya muti ya hlayiwa hi yena. A va tlhela va vula leswaku a nga ha kota no tsalela nuna mapapila a va hleva mbuyangwani

mhaninkulu vona va nga tivi nchumu. Hi mhaka leyi, mhaninkulu a va tshamela ro rhuketela mhani wa Rhukanani hambi a nga onhangi nchumu. Leswi a swi nyanyisa hi mhaka leyi i ku na vahahani va yena Rhukanani a va yima na Mhaninkulu, va pfuneta ku nyefula no rhuketela mhani wa Rhukanani.

2.1.4.21 **Mangalani**

Vito leri ri thyiwile n'wana loyi kokwana wa yena a a pumbiwa vuloyi emugangeni wa ka vona. Hanyani u yimile ko hlaya ehubyeni a tengisiwa hi ku loya. A vula leswaku vana lava va lovaka va pepuriwa/pfuriwa hi yena va ya rima masimu ya yena kasi lavakulu vona va ya va tirhela ku hlakula kwale masin'wini ya yena. Mhaka yo pumbiwa a yi olovi ku yi kaneta. Hambileswi yena a phika a vula leswaku o lumbetiwa, a swi nga olovi ku endla leswaku huvo na tiko ri tshemba eka leswi a swi vula. Hi ku pfuniwa hi lava va tivaka swa nawu, u sungurile ku ka a nga ha yi ehubyeni loko va n'wi vitana a va byela leswaku a va fambe va ya mangala emaphoriseni. Loko a ha ku teka xiboho lexi, u katekisiwile hi xintukulwana lexi a nga xi thya vito ra Mangalani ku ri ku lava ku byela muganga leswaku a wu endle hi laha a vilelaka hakona ehubyeni, ku nga ku ya n'wi managalela emaphoriseni.

2.1.4.22 **Badimuni**

Vito leri ri yelana swinene ni vito ra Khombomuni kumbe Khombo. Leswi swo hambana ntsena hi miganga ku ya hi marin'wana kumbe mavulavulelo ya ndhawu yoleyo. Van'wana loko va vula swo biha leswi swi va humelelaka va ri i

“badi” kasi van'wana va swi vula khombo kumbe makhombo. Laha swa fana na kona vatswari va tivutisa leswaku i badimuni kumbe khombomuni ri ngo wela vona ntsena ri nga yi eka van'wana.

2.1.4.23 **Maxangu**

Vito leri ri thyiwa n'wana loyi vatswari va yena va nga hlangana ni maxangu yo hambnahambana eku hanyeni ka vona. Ku nga va timhaka ta ku va va pfumala ku rhula hi ku ka va nga kumi vana, ku pfumaleka ka swa le mandleni ni ntshikilelo wo karhi exikarhi ka ndyangu. Vatswari va thya n'wana loyi ku lava ku komba leswaku n'wana loyi a nga telangi ku ta tiphina emisaveni, kambe o tela ku ta hanya emaxangwini lawa vatswari va yena va hanyaka eka wona. Hi ku ya hi vatswari va yena, n'wana loyi na yena o va maxangu ku fana ni sweswi va hlanganaka na swona hikuva va nga tivi leswaku na yena va ta n'wi nyika yini. Ematshan'wini yo tsaka, vona va vona onge maxangu ya vona se ya nyanya ku va xanisa ku ya emahlweni hi ku kumeka ka Maxangu.

2.1.4.24 **Miringo**

Vito leri ri thyiwile n'wana loyi tatana wa yena a nga teka nsati loyi vatswari va yena a va nga lavi leswaku a teka yena. Khazamula u hetelele a teka wansati loyi hambileswi vatswari va yena a va vula leswaku loko o n'wi teka va ta kuma vana va swilema ntsena. Naloko vo ka va nga ri swilema hinkwavo un'we kumbe un'wana wa vona swo boha a va xilema.

Khazamula u thyile rikotse ra yena vito ra “Miringo” hikuva vatswari va yena va n'wi ringile hi tindlela to tala kambe a swi humelelangi leswi a va lava swona. Swi kumekile endzhaku ka nkarhi leswaku tata wa Khazamula a a ri na swilo swa vusiku leswi a a hamba a ringa nsati wa Khazamula hi swona. Laha Khazamula a a lava ku komba miringo leyi a hlangana na yona a ri karhi a vangeriwa hi mutswari wa yena wa ngati loyi ku nga yena a a fanele ku n'wi sirhelela.

2.1.4.25 Mahlevo

Vito leri ri thiyiwile n'wana loyi emutini lowu a va tshamela ro holova. Leswi a swi vangiwa hi mhaka ya ku va va tshamela ro hlevana nkarhi hinkwawo. Ku hlevana loku ku kale ku tsekatekisa na vukati bya mhani wa Mahlevo na nuna wa yena, va vula leswaku loko nuna a ri eJoni, yena u sala a rhandzana na vavanuna van'wana.

Hi ku twa mhaka leyi, nuna wa yena u hlongorile nsati ku ya eka vona leswaku a ya layiwa, a tshinyiwa hi vahahani ni vakhegula leswaku a ta va na mahanyelo lamanene. Endzhaku ka tin'hweti ta mune u vuyile a ta tshama na nuna wa yena. A va tshamangi nkarhi wo leha a nga bihangiri emirini laha a nga kuma n'wana loyi a nga thiyiwa vito ra Mahlevo. Hi vito leri, a a rhandza ku kombisa leswaku hikokwalaho ka ku hleva ka vanhu va ndyangu lowu, swi kale swi lava ku n'wi onhela vukati bya yena. Na sweswi wa ha lo mbaa, mana wa Mahlevo na nuna wa yena kwale vukatini bya yena.

2.1.4.26 Nyumani

Vito leri ri thiwile n'wana loyi mana wa yena vanhu lavotala a va nga tshembi leswaku a nga tshama evukatini. A va ku a nge tshami evukatini tanihi leswi a va ku i dlakuta, ku nga munhu wo famba a na mapatu a rhandzana ni munhu un'wana ni un'wana wa xinuna. A va pfanga no vula va ku a nga hundziwi hi buruku. Matikhomelo ya yena ya hlamarisile muganga hinkwawo ni munhu un'wana ni un'wana loyi a a tiva mana wa Nyumani. Loko a kuma n'wana wa vumbirhi va swi vonile hi mpela leswaku loko a ku Nyumani eka n'wana wa yena lowo sungula, a a vula mhaka ya ntiyiso leswaku va fanele ku nyuma hikuva se u cincile mahanyelo. Vanhu vo tala va nyumile hikuva vunyingi bya vona a va nga ha n'wi xeweti laha a ku fambeni loko va hlangana na yena.

2.1.4.27 Tshikani/Ntshikiwani

Vatswari va thya n'wana vito leri hi xikongomelo xo tshinya exikarhi ka ndyangu/muti wolowo. Vatswari va lava ku byela vanhu ku hambana ni mikhuva yo karhi leyo biha leyi vatswari van'wana va vonaka yi ri karhi yi endliwa kwala ndyangwini. Leswi swi tshinyiwaka ku nga va ku ri vuloyi, vukwele, xikulela, ku hleva, mavondzo ni swin'wana leswo biha munhu a nga swi navelelaka leswaku swi humelela eka munhu un'wana.

Laha hi kuma leswaku vatswari a ko va na munhu loyi va n'wi tivaka leswaku va nga va va vula loyi hi ku kongoma, kambe vo kumbetela. Leswi hi swona hi vonaka vito ra kona ri ri eka vunyingi (Tshika: vun'we kasi Tshikani:vunyingi).

2.1.4.28 **Kulavu**

Vito leri ri hyiwa n'wana loyi mana wa yena a a tshamela ro khovoleriwa hi nkatikuloni wa yena loyi a a ri na vana va yena lava se a va tirha. A a vula leswaku nsati loyi na vana va yena hi vona va hetaka mugayo wa vana va yena laha mutini hikuva mukhalabye (nuna wa vona) a a nga ha tirhi. Hi mbilu ku vava wansati loyi u thyile n'wana wa yena vito ra “Kulavu” leswaku ingi na yena a nga kulavu a kota vana na vamhaninkulu a ya exilungwini ku ya tirha a ta xava mugayo na yena ku fana na vana va mhaninkulu. Vito leri ri endle leswaku hambu yena Kulavu hi yexe a navela ku hatla a tirha a ta xava movha. Eka yena timhaka ta vito leri a nga ti tivi hi vuenti hikuva yena a a navela ku kula a va ni leswinene swa yena kambe ku nga ri ku rihisela vamakwavo wa yena ku nga vana va mhaninkulu wa yena.

2.1.4.29 **Kholani**

“Kholani” ri thiyiwile n'wana loyi a nga kumeka emutini wa ka Maluleke hi ntombhi ya ka Chauke leyi a yi tshamela ro caciwa hi vahariva va yona. Leswi a swi vangwiwa hi mavondzo ya vamakwavo wa nuna wa yena lava a va vuyile hi le vukatini hikokwalaho ka vusopfa no pfumala mahanyelo lamanene. Loko va vona yena a tshamisekile kahle na nuna wa yena, a va twa swi nga fanelangi hikuva vona swi va tsandzile lomu a va tekiwile kona hi vumbirhi bya vona. Vona a va vona onge wansati loyi u dyisile n'wana wa mhani wa vona a endlela ku tshama

emafurheni vona va nga koti ku tiphina hi ntamu wa makwavo wa vona hi tlhelo ra swakudya ni matirhiselo ya swingolongondzwana swa kwala kaya. Laha wansati loyi a a ringeta ku va byela leswaku vo tihetela nkarhi hi ku n'wi kholela. Hi swona leswi a vula leswaku "Kholani" kambe a swi nga va pfuni nchumu.

2.1.4.30 Hanyani

Vito leri ri thiywile n'wana loyi tata wa yena a nga xaniseka swinene loko n'wana loyi a velekiwa. Ku hlamuseriwa leswaku n'wanaloyi u kumekile nsati na nuna va ri endleleni va ri karhi va ya eku vhakeni eka hahani wa nuna. Loko va ri endleleni, wansati u lavile ku titshunxa. Swi kumekile leswaku va le xikarhi ka mpfhuka nakambe wanuna wa Xikwembu a a nga tivi nchumu hi ku beburisa. Embilwini ya yena a ku ta mhaka ya leswaku kambe a nga loveriwa hi n'wana na nsati hi nkarhi wun'we. Ku humelerile mhaka leyi a a nga yi langutelangi hikuva nsati wa yena u chuchekile a kuma n'wana loyi a nga hanya kahle kutani a n'wi thya vito ra Hanyani. Laha a navela leswaku ingi nsati na n'wana va nga n'wi hanyela va tsaka swin'we tanihi muti lowunene ku fana ni miti yin'wana.

2.1.4.31 Hlupheka

N'wana loyi u thiywile vito leri endzhaku ka ku hlongoriwa ka mana wa yena hi tata wakwe evukatini. Loko Makhawukani a tlhelerile eka rikwavo endzhaku ka ku nyefuriwa hi nuna, u fikile a kuma n'wana wa mufana. Makhawukani loko a vuya hi le vukatini a a tikile. A a hlongoleriwa leswaku a ta sala a tshama kahle na loyi a ha ku n'wi hlomisa wo huma hala ka Mhlava. Loko a fika ekaya u kumile

leswaku tata wa yena (Makhawukani) humba yi olele nkuma, hala tlhelo vamakwavo wa yena se a va ri vavasati va vona. Leswi swi hlohlotele leswaku a ya tilavela xa yena xitandi a tshama eka xona leswaku a nga holovisi vahariva va yena ni vavanuna va vona hambileswi ku nga vamakwavo wa yena. U lo na tshunxeka a thya n'wana wa yena vito ra Hlupheka hikuva n'wana hluphekile hi ku beburiwa a nga ri emutini wa tata wa yena laha mana wa yena a nga hlongorisiwa vumbyana kona.

2.1.5 Mavito lawa a ya thyiwa vafana loko va huma engomeni (eka matlala) na vanhwanyana loko va huma evukhombeni.

Mavito lawa ya thyiwa vana loko va vuya engomeni kumbe ku huma evukhombeni. Mavito ya muxaka lowu ya tala ku tekiwa ya ri ya vuhlangi. Mavito lawa a va ya vula mavito yo simula. Loko wo vitana munhu hi rona a swi endleka mi banana. Vinyi va wona va sungula ku ya landzula hikuva vana vo tala (vafana na vanhwanyana) se va vona mavito lawa ya ri yo hlekula. Mavito lawa a va ma thya hi ku navela munhu wo karhi. A nga va malume, vapapatsongo kumbe papahulu loko a ri mufana, kasi vanhwanyana a va thya ya hahani kumbe vamhanintsongo. Na munhu wa xiyimo xa kahle kumbe wa ndhuma emugangeni a va tithya vito ra yena. Munhu loyi a nga va a ri munhu wa mahanyelo lamanene kumbe a ri ni rifuwo ro karhi. Vana se a va tithya ya le ngomeni ni ya le vukhombeni ku ya hi ku i mufana kumbe i nhwnyana. Mavito lawa vafana a va thya wona i yo fana na:-

Hasani

Gezani

Magezi

Risimati
Nhlengani
Khazamula
Risenga
Mzamani
Mkhacani ni
man'wana.

Lawa vanhwanyana va thiwaka wona i yo fana na:- Tsatsawani
Makhawukani
Njhakanjhaka
Mhlava
ni man'wana.

2.1.6 Mavito lawa a ya thyiwa hi Valungu

Mavito lawa a ya thyiwa vavanuna hi xitalo loko va ya eku tirheni lomu mapurasini, makhixini ni le timayinini. A ma thyiwa vaxinuna hi xitalo hikuva hi vona a va ya ekule ni le makaya ya vona ku ya singilela mindyangu ya vona.

Xivangelo xa ku thyiwa mavito lawa a ku va ku ri mhaka ya ku va vatholi (Valungu) hi xitalo xa vona a va tsandzeka ku vitana vatrhi va vona hi mavito lawa va teke na wona ya Xitsonga va ya thyiweke emakaya. Laha hi kona hi vonaka mavito ya vuhlangi, yo rilela ni ya ka matlala ya sungula ku nyamalala ya siviwa hi yo fana na lawa:

John
Thomas

Elias
Piet
na man'wana.

Mavito lawa hilawa ekaya a ma nga tiviwi, a ya vonaka ya humelela ntsena loko mo va ni nkateko wo vona pasi ra munhu loyi.

NDZIMA YA 3

MATHYELO YA MAVITO YA MANGUVALAWA

Masikulawa na kona vatswari va ha landzelela mikhuva yoyaliya ya khale loko va thya vana va vona mavito. Laha swi hambanaka kona i ku va swikongomelo swa ku thya mavito lawa swi nga ha yelani ni leswiya swa le ka maendlelo lawaya yakhale. Leswi swi vangwiwa hi ku hluvuka ka vona Vatsonga ni ku cinca ka mavonelo ya swilo hambu ku ri ku cinca ka mikarhi. Laha hi nga vula leswaku mikarhi ya va ni nkucetelo eka mahanyelo ya vanhu, leswi swi endla leswaku mavito na wona ya fambelana ni nkarhi lowu n'wana a thiywaka vito hi wona. Hi ta xopaxopa mavito lawa ku ya hi tindlela leti landzelaka:

3.1 Matimu ya muti wolowo

Mavito ya muxaka lowu ya ha thyiwa hi ku landzelela matimu ya muti kumbe muganga wolowo kambe ku na ku cinca katsongo hi mayelana ni swikongomelo swa ku thyiwa ka vito rolero. Mavito lawa ya taleriwile hi mikhuva ya mahanyelo ya Vatsonga eka mikarhi liya ya khale ku nga ku ba xibakele, ku cina xifasi, rifuwo ra muti ni swin'wana.

Sweswi vatswari a va nge thyi n'wana vito ro fana na ra "Mabukuti" loyi a a ri mulwi wa xibakela hikuva masiku lawa xibakela xi lwiwa erhingini ku nga ri

edibini. Nakambe va nge thyi n'wana va ku i Cukumetani hikuva va nga lavi ku cukumeta n'wana. A hi languteni mathyelo ya vito vito ro fana na:

3.1.1 Fumani

Vito leri ri thyiwa n'wana loyi vatswari va lavaka ku herisa matimu ya muti lowu laha ku nga ni ku landzelelana ka vana lava va kuleke hi vusiwana. Vatswari va navela onge vusiwana lebyi byi nga le ku tshikileleni ka muti ku sukela eminkarhini ya khale byi nga hambana na vona leswaku va nyuka ku fana na vana ma mindyangu yin'wana. Hambileswi matimu ya miti yo tala a ya ri ni vusweti va rhandza ku tivitana hi wona ntsena loko se va ri vanhu lava va nga humelela. Leswi hi nga swi vona hi mavito ya tinomboro ta mitsariso ya mimovha ya vona masikulawa. Vo tala hi kona va rhandzaka ku vitaniwa hi mavito ya lawaya ya vusweti ku ri ku lava ku komba leswaku xiyimo xa muti se xi cincile a xa ha ri xona xa vusweti hikuva se va tikota.

3.1.2 Ripfumelo ra muti wolowo

Masikulawa mindyangu yo tala yi landzelela ripfumelo ra Xikriste leri hi twaka leswaku i vukhongeri lebyi byi nga ta ni lava va nhlonge yo basa. Hambileswi va ha ri ku kona lava va thyaka vana va vona mavito lawa yo rilela ya tlhela ya hlahliveriwa, a swa ha talangi eka miganga hambi emindyangwini yo tala. Leswi swi vangiswa hileswi vanhu va sukeke eka mikhuva yo phahla hi ku chela fole ra xinefu ehansi. Vanhu masikulawa va nghena tikereke hambileswi na tona ti nga tala ngopfu masikulawa.

Mavito lawa ya khale masakulawa va ya vula leswaku i ya xihedeni tanihileswi khale loko u nga khongeli a wu tekiwa u ri muhedeni. Vanhu a va lavi no rhandza vana va vona va vuriwa vahedeni. Mavito lawa van'wana va ya vula ti "Christian names" van'wana va ku i ti "first names". Mavito lawa va thiywaka wona i yo fambelana na swa kereke.

3.1.2.1 Ripfumelo

Vatswari van'wana va thya n'wana vito leri ku kombisa ripfumelo leri va nga na rona eka Xikwembu. Hi ku pfumela eka Hosi, va vona va kuma swo tala leswi va swi lavaka no swi kombela eka yona. Hi ku ya hi vona va ni ku pfumela leswaku n'wana loyi u ta humelela evuton'wini no va hanyela, ntsena loko na yena a pfumela eka Xikwembu, Mutumbuluxi wa yena ni muhlayisi wa yena hi masiku hinkwawo.

3.1.2.2 Xikhongelo (Prayer)

Leri ri thiywile n'wana loyi vatswari va yena va nga n'wi kuma endzhaku ka ku famba tin'anga na madokodela layo tala va lava ku pfuneka leswaku va kuma n'wana. Leswi swi humelerile endzhaku ka loko va khongeleriwile hi mufundhisi ivi va nyiketa ku tshemba ka vona eka Xikwembu. Endzhaku ka swikhongelo ni ku titsona ka vona hilaha n'wana loyi "Xikhongelo" a nga kumeka. Va n'wi thyile

vito leri ku lava ku komba matimba ya Xikhongelo emahlweni ka Xikwembu eka vanhu lava va nga ni ripfumelo ro ka ri nga tiyangi.

3.1.2.3 Dzunisani (Praise)

Vito leri ri thiywile n'wana loyi mana wa yena a va vula leswaku loko a bebula n'wana loyi a nge n'wi kumi hi tindlela ta ntumbuluko kambe a a fanele ku va a endliwa vuhandzuri leswaku a ta kumeka. Endzhaku ka ku ya ekerekeni ya le Maniini eVenda, Khensani u ve a kuma n'wana endzhaku ka loko a khongeleriwile masiku mambirhi. N'wana u n'wi kumile hi tindlela ta ntumbuluko, ku nga ri tona letiya ta vuhandzuri a ti vuriwa hi madokodela. Laha a ku ri ku lava ku komba leswaku Xikwembu xa swi kota ku endla swilo leswi vanhu va misava va ehleketaka leswaku a swi koteki, kutani vito ra n'wana loyi i vumbhoni bya mhaka leyi. Leswi hi swi vona swi endla leswaku n'wana loyi a thyiwa vito ra "Vumbhoni". Man'wana mavito lawa va thyiwaka wona ya Xikriste hi lawa ya landzelaka:

Nhlavutelo
Xin'welo
Hundzukani
Ku vonakala
Xongotelo
Kwetsimani ni
man'wana.

3.1.2.4 Mikateko

Leri vito ri thiyiwile n'wana loyi hi ku navela ka vatswari leswaku va nga kateka hikuva va kume n'wana emutini loyi a nga ta hlayisa vatswari va yena. Laha hi kona hi vonaka matimba ya vupfumeri eka vatswari hi ku va va n'wi navelela leswaku n'wana loyi wa vona a kateka kumbe a humelela evuton'wini bya yena. Ku kumeka ka n'wana loyi emutini lowu I nkateko ni le ka vatswari va yena tanihi leswi bibebe yi vulaka leswaku n'wana I nyiko yo huma eka Xikwembu.

3.1.3 Xiyimo xa muti hi nkarhi wa ku beburiwa ka n'wana

Mavito lawa ya thyiwa vana ku komba xiyimo xa ndyangu hi nkarhi lowu n'wana yaloye a beburiwaka hiwona. Eka mikarhi ya masikulawa, vatswari va ringeta hi tindlela hinkwato ku papalata mavito lawa hikuva ku vuriwa leswaku ma landzela loko n'wana a ri karhi a kula. Mavito lawa hi ku ya hi vatswari vo tala va vula leswaku mitirho kumbe mahanyelo ya n'winyi wa vito ya hetelela ya fambelana swinene ni vito ra yena, kutani vatswari a va ha ya rhandzi naswona a va ha ya thyi vana va vona hi mhaka ya tinhlamuselo ta wona. Lawa ya talaka ku thyiwa masiku lawa hi lawa ya landzelaka yo kombisa leswi vatswari va tsakelaka kumbe ku navelela vana va vona leswaku va va swona evuton'wini bya vona.

3.1.3.1 **Mikateko**

Vito leri ri nga ha thyiwa n'wana loyi vatswari va yena va n'wi navelelaka mikateko leyinene eka vumundzuku bya yena. Vito leri ra yelana ni leri ri thyiwaka n'wana hi lava va nga ni ripfumelo ra Xikriste, kambe laha vatswari va na ku navela leswaku onge n'wana wa vona a nga kateka evuton'wini bya yena.

3.1.3.2 **Ntsako**

Vito leri ri thyiwile n'wana loyi vatswari va lavaka leswaku eka vukati kumbe ndyangu wa vona ku va ni ntsako lowu wu nga heriki. Va rhandza na leswaku onge n'wana loyi a nga va yena a va endlaka leswaku va tshama va khomanile tanihi ndyangu ku nga vi na ku holova kumbe ku hambana, kambe ku tshama ku ri ni ntsako swinene.

3.1.3.3 **Ntshembo**

Ntshembo ri thyiwile n'wana loyi mutswari wa yena wa xinuna a a lo beburiwa a ri yexe eka vatswari va yena. Tatana wayena a a ri n'wana wa tuva eka vatswari va yena. Loko a ta va a tekile nsati u katekisiwile hi vana vambirhi, kutani loyi wa vumbirhi va n'wi thya vito ra Ntshembo ku ri hi ku tshemba leswaku ndyangu wa ka Chauke se wu ta pfuka tanihileswi Ntshembo a a ri n'wana wa mufana. Laha vatswari a va ri ni ku tshemba leswaku xiyimo xa muti lowu se a xi ta cinca.

3.1.3.4 **Pfuxamuti**

Vito leri ri thiyiwile n'wana loyi loko ku loville tata wa yena kutani va vona swi antswa loko a hundzile emisaveni a siyile n'wana loyi a ri mufana a ri yexe naswona a ri rikotse. Hi ku n'wi thya vito leri a va ri ni ku tshemba no pfumela leswaku muti wa Hanyani wu ta pfuka hikuva n'wana loyi a nga khoma xivongo xa ka vona a ha ri kona.

3.1.3.4 **Hanyani**

Vito leri ri thiyiwile n'wana hi vatswari va yena laha mutswari wa yena a loville ku ri khale. Loko a thya n'wana loyi vito leri, a ku ri ku lava ku tikuma vana lava va ri karhi va n'wi hanyela va hundzuka vona vatswari va yena. Vatswari a va rhandza leswaku leswi vona va ha hlayisaka vana lava va vona va lava ku hlayisiwa hi vona (vana) eka mundzuku wa siku. A va lava ku tiyisisa mhaka ya: “Xi ondli xi ta ku ondlavu”.

3.1.3.5 **Nsovo**

Vito leri ri thiyiwile n'wana hi vatswari va yena ku ri ndlela yo khensa nsovo kumbe tintswalo ta Xikwembu loko va nyikiwile n'wana loyi a nga nyiko yo huma eka Xikwembu. Laha hi kuma na leswaku nuna na nsati va khensana na ku va va tshamile swinene kahle ku nga ri ni ku holova va kondza va kuma n'wana loyi.

Mikarhi yin'wana va ri thya loko swi tekile nkarhi va nga kumi n'wana, kutani leswi i ku khensa nsovo hambu ti ri tintswalo ta xona Xikwembu.

3.1.3.6 Rhulani

Vito leri ri thiywile n'wana loyi a velekiweke mutini lowu a ku ri ni huwa yo karhi exikarhi ka ndyangu wolowo. Laha vatswari a va lava ku kombela ntsako emutini hikuva va ri karhi va katekisiwile hi vana kumbe n'wana. Hi vito leri, va lava leswaku nkarhi wun'wana ni wun'wana loko va vitana n'wana loyi, va va va ri karhi va kucetela no khongotela leswaku emutini ku va ni ku rhula.

3.1.3.7 Matimba

Vito leri ri thiywile n'wana loyi mutswari wa yena va vulaka leswaku a a hlangana ni swiyimo swo tika evuton'wini. Mana wa n'wana loyi a a vuriwa leswaku wa lowa kambe swi nga ri ntiyiso, ku ri timhaka ta mavondzo lawa a va ri na wona eka yena manana loyi. Loko a kuma n'wana loyi, u n'wi thiyile vito ra Matimba ku ri ku lava ku komba matimba ya Xikwembu lawa ya nga swi kotisa ku hlula eka swiyimo leswo tika swo tala a hundzeke hi le ka swona. Manana loyi se a lava ku komba leswaku u hanya kahle handle ka swiphiso hikokwalaho ka matimba ya Xikwembu.

3.1.3.8 Nyiko

N'wana loyi u thiwile vito leri ra “Nyiko” hikuva vatswari va yena va tshamile nkarhi wo leha va nga kumi vana. N'wana loyi u kumekile endzhaku ka ku va va fambile tin'anga ta xintima ni madokodela ya Xilungu kambe ku nga vi na nhlanga yo huma ngati. N'wana u thiwile vito leri ku lava ku komba nkoka lowu a nga na wona endzeni ka muti hikuva a ri nyiko yo suka eka Xikwembu. Leswi hi swona swi endlaka leswaku na yena n'winyi a titwa a ri munhu loyi a nga wa nkoka eka vatswari ni maxaka ya yena hinkwawo ka wona.

3.1.3.9 Tsakani

Vito leri ri thiwile n'wana loyi hi ku lava ku papalata huwa leyi a yi ri kona emutini loko nsati loyi a tekiwa. Wansati loyi u tekiwile emutini lowu handle ka mpfumelelo wa vatswari va yena. Va vula leswaku wansati loyi u lo tlhaka eka ndyangu lowu. Mhaka yi tikile ku fika laha tata wa nhwanyana a nga lava no duvula jaha leri ri nga mukon'wana wa yena hi xibamu. Loko va n'wi thya vito leri a va lava ku khongotela vatswari va wansati loyi leswaku va tsaka hikuva n'wana wa vona a va kumerile xitukulwana, leswi a swi kombisa leswaku se i vanhu lavakulu tanihleswi va nga vakokwana. Hi mhaka leyi, a va fanele ku tshika mhaka ya huwa va tsaka va tlhela va fambelana tanihi vamaseve.

3.1.3.10 Hlekani

Vito leri a ringeta ku lava ku vuyelerisa ntsako emutini hikuva jaha ra la mutini ri tivurile hi n'wana wa mufana. A va lava leswaku mukhabye a hlekelela hikuva yena a a lo kuma n'wana un'we ntsena wa mufana. Mhaka leyi eka mukhalabye a yi xungeta ku fa ka xivongo loko mufana loyi wa yena o ka a nga kumi n'wana wa mufana.

3.1.3.10 Ndzhaka

Vito ri thiyiwile n'wana wa Hasani wa Nghunyule loyi a nga famba na mapurasi a nga tiveki leswaku u yile kwihi. Va ringetile ku famba va lava tindhawu hinkwato kambe ko fana ni kwala. Ku fikile laha va nga ehleketelela na leswaku a nga va a lo dlawa kumbe a khomiwile. Hinkwako lomu ku kumekaka vanhu lavo khomiwa kumbe ku dlawa a nga kumekangi n'wana Nghunyule.

Loko a suka u siyile nsati wa yena a tikile hi n'wana wa vumbrhi. Loko a tshunxeka va n'wi thyile vito ra ndzhaka. Leswi a ku ri ku komba leswaku hambiloko a fambile, u siyerile nsati wa yena ndzhaka ya vutomi loyi a nga ta n'wi tirhela, a teka nsati a va na vana va aka muti wa Nghunyule xivongo xi ya emahlweni.

3.1.3.11 Tshamiseka

Vakhalabye va thyile n'wana vito leri ku lava ku tshinya n'wana wa vona loyi a tshamela ro teka nsati a tshika mundzuku a teka un'wana,sweswosweswo. Jaha leri ri nga va ri tekile vavasati vo ringana vanhanrhu kambe ku hava na un'we wo tshama leswakua a aka na yena muti. Loko a kumile xinhwanyetana lexi xa ka Maluleke, va vonile onge xi na mahanyelo lamanene ku tlula lavaya vanharhu a nga teka a ri karhi a va hlongola. Loko xi kuma n'wana wa xona wa mativula va komberile leswaku jaha ra vona ri khomelela eka xinhwanyetana lexi. Leswi hi swona va nga thya n'wana loyi vito ra Tshamiseka ku ri ku ringeta ku tshinya n'wana ku tshika vutlhomamahlo hikuva ka fiwa masikulawa hi vuvabyi va HIV na AIDS.

3.1.3.12 Tinyiko

N'wana loyi u thiyiwile vito leri hi ku vona leswaku tata wa yena a hlamberile ku pfumala ka tata wa yena vana hikuva a kume tintombhi timbirhi ni majaha mambirhi. N'wana loyi wa rikitse va n'wi thyile vito leri ra "Tinyiko" ku kombisa ku khensa leswi va nga nyikiwa swona hi Muvumbi ni Mutumbuluxi wa vona. Vito leri ri thyiwe n'wana tanihi lava va pfumelaka eka ripfumelo ra xikriste.

3.1.3.13 Tlangelani

Vito leri ri thiwile n'wana wa mufana loyi a a ri mufana wa vunharhu eka tatana na manana wa yena. Va n'wi thiwile vito leri ra "Tlangelani" ku tlangela nyiko ya vona ya n'wana wa mufana hambileswi vona a va languterile n'wana wa nhwanyana. Vatswari a va hlohletelana leswaku va nga soli ku va va kumile n'wana wa mufana, kambe va fanele ku tsaka no tlangela ku va va kumile n'wana. Leswi a va swi vula hikuva va ri kona vatekani lava va pfumalaka na n'wana na un'we emutini wa vona hambani a ri wa mufana kumbe nhwanyana. Kutani hi ndlela leyi a ku ri ku va kombisa leswaku va fanele ku tsaka no tlangela nyiko leyi va katekisiweke hi yona.

3.1.3.14 Amukelani

N'wana loyi u thiwile vito leri hikuva manana wa yena a onhiwile hi jaha leri ri nga tlhela ri ala ri vula leswaku a hi rona ri nga n'wi onha. Jaha a ri ala hikokwalaho ka nhlohletelo wa vatswari hikuva va ri vanhu va swiyimo swa le henhla emugangeni. A va vula leswaku jaha ra vona ri nge pfuki ri rhandzanile ni n'wana wa swisiwana swo ka swi nga yangi helo na xikolo.

Loko n'wana a ri eka vona u tshunxekile a kuma n'wana wa nhwanyana loyi a a fana swinene na jaha leri ri nga n'wi onha. Hi ku vona ku fana ka rona jaha leri na n'wana wa rona, ri komberile ku thya n'wana loyi vito ra "Amukelani". Jaha a ri ringeta ku hlamusela vatswari va rona leswaku va fanele ku amukela xiyimo xa mhaka leyi. Hi hala tlhelo loyi wanhwana wa yena a ri ku khongoteleni ka

vatswari va yena leswaku a va n'wi amuekeli yena na n'wana wa vona endyangwini wa ka vona hikuva a nyenyiwile evukatini a fela ku ka vona vatswari va yena va nga dyondzekangi. Jaha na nhwana a va pfanga no ri komisa vito ra "Amukelani" va ku i Amu, swi tlhela swi xi fanela.

3.1.4 Mavito lawa ya thiwaka loko vana va khuvuriwa

Masikulawa mhaka ya ku ya engomeni no cineriwa evukhombeni hambu ku ri emusevetheni a swa ha ri kona eka vanhu vo tala va Vatsonga. Leswi swi endla leswaku mavito ya ka matlala, ya le vukhombeni ni le musevetheni ya nga ha kumeki. Vana va titirhisela mavito lawa va nga thyiwa wona loko va khuvuriwa.

Maendlelo ya muxaka lowu ya vangiswa hi ku va vanhu se va pfumela eka vukhongeri bya Xikriste. Loko mi thya n'wana vito ra ka matlala kumbe ra vukhomba mi tekiwa mi ri vahedeni hikuva mavito lawa ya yelanisiwa swinene ni vukhongeri bya xintima lebyi vanhu vo tala masikulawa va byi tekaka byi ri lebyo ka byi nga amukeleki exikarhi ka vanhu. Na vana va kona loko va sungula ku kondlo a va dyi va twa ya va nyumisa no va tekerisa ehansi hi vanghana va vona.

Mavito lawa vana va thiwaka wona loko va khuvuriwa ya yelana swinene ni ripfumelo ra Xikriste. Yan'wana ya wona hi lawa ya kumekaka eBibeleni yo fana na:-

Joshua

Aroni

Paul,
David
Solomon
Emmanuel ni man'wana.

Yan'wana mavito lawa va thyaka wona loko va khuvuriwa vana va vona hi lawa:-

Kwetsimani
Xongetelo
Kuvonakala
Ntshembo
Ntsetselelo
Xinwelo
Hundzukani,

ni man'wana.

3.1.4 Mavito ya nkucetelo wa swa tipolitiki

Lawa i mavito lawa va thiwaka ku ya hi xiyimo xa tipolitiki ta tiko hi nkarhi lowu n'wana a beburiwaka hawona. N'wana kumbe vana vo tala ku thyiwa vito ra murhangeri loyi hi ku vona ka vathyi a vonakaka a ri yena a tikombaka a ri eku lawuleni kumbe a ri ni nhlohotelo lowukulu eka xiyimo xa tipolitiki ta tiko hi nkarhi wolowo.

Loko va thya n'wana vito leri a swi khatheleki leswaku n'watipolitiki loyi i wa tiko rihi, ntsena loko hi nkarhi wolowo ku ri yena ku vulavuriwaka ngopfu hi yena hi nkarhi wa ku beburiwa ka n'wana. N'watipolitiki loyi a swi na mhaka leswaku a nga le ku endleni ka leswaku etikweni rero ku va ni ku rhula, kumbe a ri yena a endlaka leswaku etikweni ku nga vi ni ku rhula hi ku hlohletela madzolonga, ntsena loko vathyi va vito va vona a ri yena a va tsakisaka hi nkarhi wolowo. Leswi swi endliwa hikuva vatswari va ri ni ku navela leswaku onge n'wana loyi a va ni ndhuma ku fana ni n'winyi wa vito leri va n'wi thyaka rona.

Leswi swi lava ku kombisa leswaku swi nga endleka leswaku n'wana loyi loko a kula a va ni xiyimo xa le henhla emutini kumbe etikweni ku fana na n'watipolitiki loyi va n'wi thyaka vito ra yena. Swi nga endleka leswaku a tisa ku rhula emutini kumbe a herisa madzolonga. Mavito lawa ya tala ku thyiwa vana hi lawa ya landzelaka:-

Joshua
Samora Mashele
Verwoed
Mandela
Obama

Mikarhi yin'wana a va thyi vito ra munhu kumbe murhangeri wa vandla ro karhi, va thya vito rin'wana ni rin'wana ntsena loko vito leri ri fambelana ni xiyimo xa tiko hi nkarhi wolowo. Va nga thya n'wana vito ra "Revonia" ku komba nseketelo lowu vatswari a va ri na wona loko Nelson Mandela ni valwelantshunxeko van'wana va sengiwa eka "Revonia Trial". Tiko sweswi ri tshunxekile kambe vanhu van'wana va ha tsundzuka nkarhi wolowuya a ku ri ni mpfimpfilu etikweni.

N'wana a nga tlhela a thyiwa vito ra “Xitokisi” hikuva mutswari wa yena a khomiwile hikuva a nghenerile swinene eka swa tipolitiki a pfaleriwa. Hambiloko ku nga ri mutswari wa xiviri kumbe wa ngati loyi a nga khomiwa va nga va va lava ku kombisa leswaku vanhu va khomiwile ngopfu hi mhaka ya swa tipolitiki hi nkarhi wolowo.

Van'wana va nga ha thya vito ra “Masocha” hi ku lava ku kombisa leswaku ndhawu yin'wana ni yin'wana ku tshama ku ri ni masocha etikweni.

NDZIMA YA 4

4.1 NKATSAKANYO NI SWIBUMABUMELO

Endzhaku ka ndzavisiso lowu hi kuma leswaku lava a va thya vana mavito hi xitalo i vakhegula. Vakhegula hi vona a va thya vatukulu mavito hi mhaka ya leswi vavanuna va vona a va va va ri ku tirheni ekule eJoni ni le makaya ya vona. Nakambe emikarhini ya khale a swi teka nkarhi wo leha swinene vavanuna va nga si vuya emakaya hikuva swo famba a swi kala hikuva a swi famba hi mikarhi yo karhi ntsena (Mikarhi ya Good Friday na Makhisimusi).

Vakhegula loko va thya mavito, a ku va ku ri ni nkucetelo wa mhani wa n'wana. Mhani wa n'wana loko a thya n'wana vito a a va a ri karhi a lava ku phofula swo karhi swa kwala vukatini bya yena. Leswi a swi vangwiwa ngopfu hi mhaka ya ku va vavasati va tekiwa va ri vambirhi kumbe ku tlula loko wanuna yoloye a ri xitirhi. Emikarhini ya khale va vula leswaku ku teka vavasati vo tala a swi komba leswaku wanuna yoloye wa tirha ku katsa ni ku va a tlharihile. Na le hubyeni a va nga ku tekeli enhlokweni loko u vulavula mhaka yo karhi u ri ni nsati un'we, va vula leswaku a nge swi koti ku tsema timhaka hikuva wansati un'we a nga hluphi ku fana na loko va ri vambirhi kumbe ku tlula.

Laha ku nga na vavasati vo tala ku holoviwa mikarhi yo tala. Leswi swi endlaka leswaku wanuna loyi a tshama a ri karhi a tenga timhaka. Leswi swi vangwiwa hi vukwele loko va tekiwile hi wanuna un'we. Vukwele lebyi a byi vangwiwa hi ku ehleketelelana swa vuloyi. Un'wana ni un'wana u ehleketa leswaku swa yena a

swi n'wi fambeli eka nuna wa yena hikuva wa loyiwa hi nkatikuloni wa yena. Kutani hi mhka leyi, un'wana ni un'wana loko a thya n'wana wa yena vito a a ringeta ku humesela ehandle matitwelo ni mavonelo ya yena ya swilo swa laha mutini.

Swicele emindyangwini hi swona a swi endla leswaku vana va kumeka va thiywile mavito lawa ya fambelanaka swinene na swicele. Swivangelo swa swicele leswi a ku va ku ri mhaka ya ximinamina endyangwini. Laha hi kuma leswaku ku na loyi a lavaka leswaku ku va yena n'winyi wa nuna a ri yexe hi ku tekela lava a nga tekiwa na vona ehansi. Hinkwaswo leswi a va swi humesela ehandle kumbe erivaleni hi ku thya n'wana vito leri ri nga khoma matitwelo kumbe mavonelo ya yena ya laha mutini.

Mavito lawa a va thya vana yo tala ya wona a va nga ri ni vumbhoni lebyi byi khomekaka eka nkumbetelo lowu a va ri na wona. Ni loko ku ri swivutiso leswi a va va va ri na swona, tinhlamulo ta swona a va ri hava. Leswi hi swona leswi a swi endla leswaku mavito man'wana loko vinyi va wona va ri karhi va kula va ma tsan'wa, va tithya man'wana lawa ya fambelanaka ni mikarhi yoleyo.

Mavito yo tala hi kuma leswaku vinyi va wona va nga ri ni vuxaka byo karhi na mavito ya vona. Vuxaka a byi va kona eka muthyi wa vito rolero eka mavito lawa vana a va thyiwa hi ku landza xiyimo xa muti hi nkarhi wa ku beburiwa ka n'wana yoloye. Lawa ya nga ni vuxaka na n'winyi wa vito hi lawa a va tala ku ma rilela kutani va famba va hlahluvela va kuma vito leri ri nga rona ri nga ringanela no fanela ku thyiwa n'wana yoloye.

Eka mathyelo ya masikulawa hi kuma leswaku vatswari a va lavi leswaku vana va vona va kumeka va ri ni mavito lawa ya gandzelaka kumbe ku khovolela. Va vula leswaku nhlamuselo ya n'wana ya landzelela. Hi nga teka vito ra n'wana loyi a nga thyiwa vito ro fana na ra "Vusiwana",va vula leswaku n'wana yoloye swi nga endleka a landzeleriwa hi vusiwana vutomi bya yena hinkwabyo.

Mavito lawa vatswari va thyaka wona masikulawa ya ni nkucetelo lowukulu wa xikriste. A swi na mhaka hambu swi ya hi xiyimo xa le ndyangwini kumbe ee. Loko ko velekiwa n'wana ku ri ni nkosi a va nge thyi n'wana vito ra "Masirheni" ku fana ni khale, kambe va nga thya n'wana yoloye vito ra "Muhluri". Hi vito leri, va nga va va va lava ku kombisa leswaku xiyimo lexi hambu xo va tikela kanjhani va ta hlula. Vito ra "Masirheni" va chava leswaku ku nga tshama ku ri ni mikosi hi minkarhi yo tala, leswi hi ku ya hi vona va swi vulaka leswaku i mindzhukano. Mindzhukano a yi laveki emutini hikuva yi yelanisiwa swinene ni mabadi kumbe makhombo.

Mavito lawaya ya khale a va thya vana va ku i ya swikwembu a ya ha talangi masikulawa. Leswi swi endliwa hi mhaka ya leswaku vukhongereri lebyiya byo chela fole ehansi a bya ha landzeleriwi hi vanhu vo tala eminkarhi ya masikulawa. Loko n'wana a rila a va ha fambi na tin'anga va lavisisa, vo n'wi yisa eka vafundhisi va ya n'wi khongelela swi hela. Laha hi tlhela hi vona leswaku mavito lawa vana va thyiwaka wona ya fana ku ya hi xiyimo xa le mutini, vukhongereri bya muti ni lawa va thyiwaka wona loko va khuvuriwa kumbe ku katekisiwa.

Mavito lawa vana va thiwaka wona masakulawa va kula na wona va nga ya tsan'wi ku fana ni lawa ya mikarhi ya xikahle leyi nga hundza. Va tlhela va tinyungubyisa hi wona hikuva a ya nyumisi eka tintangha ta vona. Leswi swi hi vuyisa eka mhaka ya leswaku vana va fanele va thyiwa mavito lawa va nga ta ma teka ya ri mavito ya vona hi xiviri. Hi tlhela hi kuma leswaku mavito ya fanele ku fambelana swinene ni mikarhi leyi n'wana a beburiwaka hiyona. Leswi swi endla leswaku hi vito rinene hi kota na ku tiva minkarhi leyi n'wana yoloye a beburiwake hi yona. Laha hi nga tlhela hi tiva na nkarhi lowu ndhawu yo karhi yi tumbuluxiweke hi wona.

Hi nga vula leswaku masakulawa n'wana u fanele ku thyiwa vito leri a nga ta kota ku hanya na rona vutomi bya yena hinkwabyo. Vito ri fanele ku hlamusela swin'wana hi n'winyi wa rona kumbe ndhawu leyi yi nga thyiwa vito rero. Loko vito ro kota ku hlamusela swin'wana hi n'winyi wa rona,swi le rivaleni leswaku na vuxaka exikarhi ka vito na n'winyi wa rona kumbe ndhawu yoleyo byi kona.

5. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

Chauke, M.T. 1992. *Mavito ni nkoka wa wona eka Xitsonga*. University of Limpopo. Unpublished article.

Chauke, M.T. 2005. *Aspects of naming in Xitsonga*. University of Limpopo. Unpublished article.

Chauke, H.M. 2007. *Mavito ya swimilani swa ndhavuko eka Xitsonga eka ndhawu ya ka Malamulele exifundzeni xa Limpopo*. University of Limpopo. Unpublished article.

Crystal, D. 1993. *The science of Language Cambridge Encyclopedia*. New York. Cambridge University Press.

Crystal, D. 1994: *Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford, UK. Black well Publishers.

Crystal D. 1997. *Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford, UK. Black well Publishers.

Golele, N.C.P. 1991. *A few thoughts regarding names nand naming in the new South Africa*. Unpublished article.

Hudumond Bussmann. 1996. *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. New York. Routledge.

Iheckwu Madubucke. 1994. *A Handbook of African Names*. Colorado Springs. Three continents press.

Junod, H.P. 1970. *Vutlhari bya Vatsonga*. Braamfontein. Sasavona Publishers and Booksellers.

Mkansi, U.L. 2012. *Vusokoti ni nkoka wa byona eka vanhu*. University of Limpopo. Unpublished article.

Nxumalo, G.V. *Mathyelo ya mavito eka vatlangi va bolo ya milenge*. University of Limpopo: Unpublished Hounos article.

Roin, A. 1995. *Dictionary of First Names*. New York. Cassel Publishers limited.

Pei, M. 1990. *A Dictionary of Linguistics*. New York. Philosophical Library.

1997. *The Cambridge Encyclopedia of Language*.: Cambridge. Cambridge University Press.

Welman, J. et.al. 2001. *Research Methodology*. S.A. Oxford University Press.